

Будинок доби трипільської культури. Реконструкція

Севастополь. Руїни базилики у Херсонесі

На теренах України – однієї з найбільших держав Європи – можна зустріти різноманітні краєвиди: гірські масиви, ліси, степи, субтропічне узбережжя... Так само різноманітні є й рукотворні складові ландшафту – споруди, створені людиною протягом вже багатьох століть. Оглядаючи ці будівлі, давні й нові, ми ніби спостерігаємо за ходом цивілізації, за розвитком творчої думки, за винахідливістю у пошуку будівельних прийомів та надійних матеріалів.

Ще у первісні часи людина потребувала якогось теплого притулку, подоба даху над головою. Десятки тисяч років тому наші пращури навчилися влаштовувати намети з жердин чи кісток мамонтів, обтягуючи їх шкірами тварин. Подібне житло часів пізнього палеоліту було знайдено у межах сучасного Києва. Йдеться про відому Кирилівську стоянку, що її розкопав археолог Вікентій Хвойка наприкінці XIX ст. біля сучасної вул. Фрунзе.

За доби міді – бронзи ми вже спостерігаємо появу чогось, схожого на справжні будинки. Приблизно 4–5 тисяч років тому люди вже вміли споруджувати з глини прямокутні у плані оселі та господарчі приміщення, вкриті соломомою чи очеретом. Нерідко житловий будинок формували з кількох помешкань, розташованих анфіладою, і площа його сягала десятків, а то й сотень кв. м. Сліди таких будівель знайдено на Середньому Подніпров'ї, Подністров'ї, Побужжі. З них складалися цілі поселення тогочасних племен. Археологічна культура, якій відповідає подібне житло, отримала назву трипільської – через те, що відомості про неї були введені у науковий обіг тим самим В. Хвойкою після розкопок поблизу села Трипільля на Київщині.

Децю пізнішими за часом є мегаліти (споруди з великих кам'яних брил), що розміщувалися, зокрема, у Північному Причорномор'ї. Подекуди у Криму досі можна побачити залишки мегалітичних укріплень та поховальних споруд – дольменів. Матеріальні пам'ятки зберегли уявлення про будівне та фортифікаційне вміння народів, котрі перебували тут у давнину, – таврів, скіфів, сарматів.

На землях того ж Північного Причорномор'я відбулося прилучення наших країв до досягнень античної цивілізації. Енергійні пошуки нових місць для влаштування своїх колоній-сателітів у VII–VI ст. до н. е. привели сюди давніх греків. Сліди їхніх найзначніших міст-держав у цьому регіоні нині добре відомі: Ольвія (на Дніпро-Бузькому лимані, поблизу с. Парутине), Пантикапей (тепер Керч), Херсонес (у Севастополі). Ці овіяні подихом тисячоліть руїни символізують велич славетної антики, дозволяють уявити містобудівну структуру давніх полісів та вигляд головних споруд. Пізніший римський протекторат приніс сюди певні досягнення міського благоустрою, зокрема, водогін. У якості будівельних матеріалів були використані насамперед вапняк (рідше піщаник) і глина.

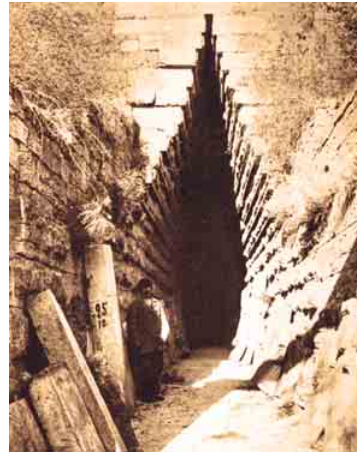
Ольвія (у перекладі «щаслива») зазнала найбільшого розквіту наприкінці IV – у першій половині III ст. Як і власне грецькі поліси, вона була оточена потужними мурами, тут були центральна торгова площа – агора, святилища – теменоси, численні громадські й житлові будівлі, театр, спортивна школа – гімнасій тощо. Площа міста сягала 50–55 га (не рахуючи великого некрополя), його населення складало щонайменше 20–25 тис. мешканців.

У колишньому Пантикапеї (у перекладі «рибний шлях»), котрий із IV ст. до н. е. по IV ст. н.е. був столицею Боспорського царства, збереглися величні стародавні поховання у вигляді курганів та склепів. Чи не найвідоміший з них – Царський курган (IV ст. до н. е.) заввишки 17 м, всередині якого міститься поховальна камера – целла. До неї веде прохід – дромос, перекритий уступчастими кам'яними брилами.

Вражаючий ефект досі справляють античні будівлі Херсонеса (у перекладі – «півострів», бо місто лежить на півострові між двома бухтами). Початок їх розкопок у першій половині XIX ст. приніс Херсонесу славу «руської Трої». Могутні кам'яні мури та вежі, які зводив у III ст. до н. е. будівничий Агасикл, свідчать про постійну небезпеку, що загрожувала полісові з боку зовнішніх ворогів. Захист морського порту та в'їзду до міста забезпечувала цитадель із великою круглою баштою (так звана «башта Зенона», за ім'ям візантійського імператора, під час правління якого її було реконструйовано). Населену частину розпланували прямокутних кварталів; головна вулиця мала довжину 900 м. Унікальною пам'яткою на території України є руїни Херсонеського театру, розрахованого на 3 тис. глядачів.

У V ст. н. е. місто увійшло до складу Візантійської імперії. Офіційною релігією тут стало християнство. Були зруйновані язичеські святилища, а натомість постали нові храми. Сучасним символом Херсонесу вважається так звана «базиліка у базилиці». Ще у VI ст. було зведено великий тринавний християнський храм за виробленою в античні часи схемою базилики. Споруда мала мармурові колони та мозаїчну підлогу. Згодом цей храм зазнав руйнування, а у X ст. із його залишків збудували нову базилику меншого розміру. Вона теж не збереглася, проте у нинішні часи дослідники встановили декілька колон і храмовий престол на належні місця. Тепер на території стародавнього міста діє національний заповідник «Херсонес Таврійський».

Коли Київ заявив про себе як політичний центр давньоруських князівств і князь Володимир Святославович (Володимир Великий) вирішив прийняти монотеїстичну релігію, він обрав християнство за грецьким обрядом – і прийняв хрещення саме у Херсонесі (Корсуні) у 988 р. Цей акт сприяв поширенню впливу візантійської традиції на будівництво Київської Русі. Досі русичі в основному задовольнялися дерев'яними будівлями, причому набули в цьому чималого вміння – археологічні розкопки Києва засвідчили значне поширення у стольному граді житлових і господарчих будинків зрубного типу. Але з X ст. розпочинається зведення кам'яних споруд. Фахівці з Візантії навчили русичів засобам, вже застосованим ними у Північному Причорномор'ї, – таким як хрестово-купольна система, використання мішаної кладки (давньоримський «opus mixtum») з рядів каменю та цегли-плінфи, вживання цем'яночного розчину тощо. До речі, у Керчі збереглася з тих часів сакральна будівля, в якій ці візантійські риси особливо відчутні. Йдеться про церкву Св. Іоанна Предтечі. Її найдавніша частина являє собою чотиристовпний тринавний храм з кладкою «opus mixtum», історики відносять його до IX або навіть VIII ст. Пізніше ця церква зазнавала перебудов, а у першій половині XIX ст. з'явилися новий західний об'єм з притвором та дзвіницею.

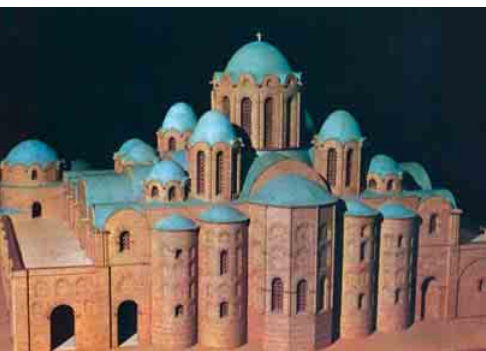
Керч. Прохід до Царського кургану. Гора Митридата. Фото поч. XX ст.

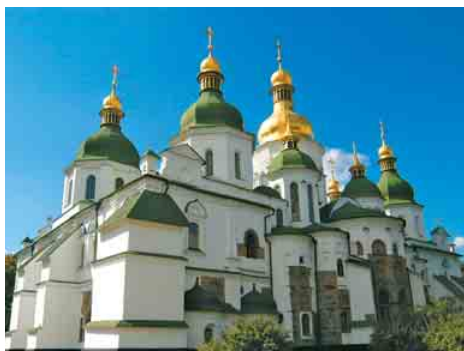
Керч. Церква Св. Іоанна Предтечі

Освячення Десятинної церкви. Мініатюра з Радзівіллівського літопису

Київ. Софійський собор XI ст. Реконструкція

Софійський собор. Східний фасад

Спорудження Успенського собору. Мініатюра з Радзівіллівського літопису

Отже, невдовзі після прийняття християнства, у 989 р. князь Володимир розпочав в укріпленій нагірній частині Києва зведення першого кам'яного храму на Русі. Для будівельних робіт були запрошені «майстри від грек». З Візантії ж доставили всі необхідні ритуальні предмети. Коли у 996 р. цей храм був закінчений і освячений, Володимир урочисто проголосив: «Осе даю церкві сій, Святей Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину». Відтак церква, заснована Володимиром, стала відома як Десятинна (її зруйновано монголо-татарською навалю; місце храму із залишками підмурків донині ретельно вивчається археологами). Зовнішній вигляд будівлі дослідники реконструюють по-різному, проте відомо, що вона була споруджена з плинфи й каменю, мала декілька завершень та в її інтер'єрі використано фресковий живопис і мозаїчні прикраси підлоги. За доби Володимира стародавній Київ являв собою місто площею близько 10 га з потужними земляними валами, мурованими просторими палацами (в яких візантійський вплив накладався на традиції дерев'яних теремів), торговою площею. Тут з'явилися і скульптурні прикраси, що їх князь вивіз із Херсонеса, – зокрема, відомі з літопису «коні медяні» (велике бронзове зображення квадриги).

Ще значнішого масштабу будівництво у стольному Києві набуло за часів сина Володимира – князя Ярослава Мудрого. Літописна стаття за 1037 р. ставить йому у заслугу створення нового великого укріпленого комплексу – «міста Ярослава» з Золотими воротами та Благовіщенською церквою на них, монастирів Св. Георгія та Св. Ірини (небесних покровителів самого князя Ярослава-Георгія та його дружини Інгігерди-Ірини), а головне – собору Св. Софії. Втім, існує думка, що зведення цього славетного храму відбувалося істотно раніше і що розпочав його Володимир, а закінчив Ярослав.

Митрополичий храм назвали так само, як головну святиню Константинополя – Софійський собор. Відповідно до релігійного тлумачення, грецьке слово «Софія» (премудрість) символізувало тут Премудрість Божу – Ісуса Христа. Будівництво та внутрішнє оздоблення виконано візантійськими майстрами за участю місцевих митців. У стародавній соборній кладці застосовано мурування «opus mixtum». Собор у первісному вигляді вінчали 13 бань, що складали пірамідальну композицію; будівлю з півдня, заходу та півночі оточували два ряди відкритих галерей, до західного фасаду прилучалися дві башти зі сходами, що вели на другий ярус храму. (На зламі XVII–XVIII ст. храм Св. Софії ззовні був перебудований у бароковому стилі, став 19-банним і в такому вигляді дійшов до наших часів).

Собор у «місті Ярослава» первісно мав максимальні розміри в плані 43 x 56 м. Споруджували його у першій половині XI ст., коли переважної більшості архітектурних перлин Європи ще не існувало. Митрополит Іларіон писав про Софію Київську в ті часи: «Церква дивна і славна по всім навколишнім країнам, іншої такої не знайдеться на всій земній півночі від сходу до заходу».

Виняткову релігійну, наукову, культурну цінність являють інтер'єри собору (занесеного у 1990 р. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО). В них значною мірою збережено надбання Стародавньої

Русі. Всесвітньо ушанованою пам'яткою мистецтва є софійські мозаїки та фрески, створені безіменними візантійськими й київськими майстрами XI ст. Мозаїки первісно вкривали площу 640 кв. м (донині збереглося лише 260 кв. м). У центрі композиції – величне зображення Богоматері Оранти в апсиді головного вівтаря. Образ Оранти називають у молитвах «Непорушною стіною». Існує переказ, що місто існуватиме, доколи в головному соборі Києва присутній образ Оранти Захисниці. Внутрішній простір храму включав п'ять нав; крім головного вівтаря, собор має численні приділи. В цілому собор став класичним взірцем хрестово-купольної архітектури, в яку закладено візантійську символіку вселенської церкви.

Софія Київська стала композиційним центром «міста Ярослава» – населеної території площею орієнтовно 70 га, захищеної потужними земляними укріпленнями. Парадною брамою міста були Золоті (Великі) ворота. Над кам'яною брамою було споруджено храм на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці. За одною з версій, назва «Золоті ворота» походить від позолоченого куполу надбрамної церкви. Після монголо-татарської навали Золоті ворота зазнали руйнації; до XX ст. від них збереглися тільки залишки пілонів. Нинішній вигляд брами – сучасне умовне відтворення початку 1980-х років (проект Є. Лопушинської, С. Висоцького, М. Холостенка). Інші в'їзди до «міста Ярослава» існували в районах нинішніх Майдану Незалежності та Львівської площі (не збереглися). Від воріт углиб міста радіально розходилися вулички; залишки цієї планувальної системи певним чином простежуються й у наш час.

Можна сказати, що Ярослав виступив не лише як «спонсор», але і як «менеджер» розбудови столиці. Характерний епізод наводять старовинні джерела стосовно спорудження у XI ст. Георгіївського храму (не зберігся). Князь Ярослав Мудрий особливо ретельно опікувався його зведенням, оскільки церква була присвячена його небесному покровителю. Щоправда, спочатку князь побачив тут невелику чисельність будівельників. Тоді він звелів оголосити на торгу, що кожний працюючий буде отримувати щодня грошову винагороду. Після цього, як засвідчують документи, справа швидко зрушила з місця: «И бысть множество делающих. И тако вскоре конча церковь». Надалі у Києві та інших значних містах з'явилися підприємці у галузях організації будівництва, виробництва цегли, скловаріння тощо.

У переліку грандіозних сакральних будівель XI ст. за правом постає соборний храм найдавнішої обителі Русі – Києво-Печерської лаври. За стародавнім переказом з «Києво-Печерського патерика», його будували зодчі з Константинополя, яким веліла прибути до Києва сама Богородиця. Закладка храму відбулася у 1073 р. за участі та за сприяння київського князя Святослава Ярославича. У 1089 р. собор уже був прикрашений розписом і мозаїками (частину живописних робіт виконав видатний лаврський іконописець Аліпій) та освячений на честь Успіння Божої Матері. Тривалий час було поширено думку про те, що собор був одноканним, але нині деякі дослідники припускають у його завершенні п'ять бань. До первинного об'єму споруди прибудували окремі приділи в ім'я Св. Іоанна Предтечі.

Богоматір Оранта. Мозаїка Софійського собору

Чернівці. Борисоглібський собор

Київ. Пам'ятник Ярославу Мудрому

Чернівці. Спасо-Преображенський собор

На початку XII ст., під час розбудови фортифікаційних споруд Лаври, було споруджено Святі ворота з мурованою Троїцькою церквою. Як Успенський собор, так і надбрамну церкву пізніше було перебудовано у барокових формах (собор зруйновано у 1941 р., відбудова – архітектор О. Граужіс та ін., 1997–2000).

Сучасником «міста Ярослава» серед збережених пам'яток України є Спасо-Преображенський собор у Чернівці – одному з давніх князівських центрів Русі. Його основний тринальний п'ятибанний об'єм споруджено у 1030-і рр. (будівництво розпочав князь Мстислав Володимирович). Розташований над Десною на пагорбі, він являє собою центральну будівлю чернігівського дитинця і своєю величчю суперничає з київськими святинями. Тут також застосовано мішану кладку. Нинішня форма завершень (зокрема, характерних конічних позолочених бань над західними вежами) – наслідок реконструкції кінця XVIII ст.

За часів зведення Спасо-Преображенського собору поряд з ним стояв князівський терем. Але у 1120-х роках на місці терему постав Борисоглібський собор, навколо якого колись існував однойменний монастир. У зовнішньому вигляді тринального храму, завершеного однією банею, простежуються впливи романського стилю, який на той час був поширений у Західній Європі. Упродовж століть Борисоглібський собор неодноразово зазнавав реконструкцій, під час Другої світової війни був значно зруйнований, а по війні його відбудовано у стародавніх формах (частково з нових матеріалів).

Щойно згаданий тип однобанного тринального храму від кінця XI ст. взагалі став переважаючим у сакральній архітектурі Київської Русі і, зокрема, у самому Києві. Відомою київською святинєю серед подібних споруд став Михайлівський Золотоверхий собор. У липні 1108 р. князь Святополк Ізяславич (християнське ім'я Михайл) почав зводити у заснованому його батьком Дмитрівському монастирі кам'яний Михайлівський храм. Покрівлю його бані позолотили, і новий собор, а згодом і весь монастир, став називатися Михайлівським Золотоверхим. Цей собор первісно був однобанним (пізніше перетворений на 7-банний та оздоблений у стилі бароко, зруйнований у 1937-му, відтворення – архітектор Ю. Лосицький та ін., 1997–2000), складався з трьох нефів. З південного боку до нього прилучалася хрещальня у вигляді мініатюрного храму. В інтер'єрі собору давні київські майстри виконали чудові мозаїки і фрески, що знаменували важливий етап розвитку давньоруського мистецтва (перед руйнуванням храму частину його художнього оформлення передали на музейне зберігання). Варто підкреслити, що митці Русі працювали дедалі більш самобутньо, активно акумулюючи місцеві традиції.

Такі архітектурні пам'ятки Давньої Русі у Києві, як Михайлівський храм Видубицького монастиря та церква Спаса на Берестові, збереглися до нинішнього часу лише частково, з пізнішими прибудовами до наявних стародавніх об'ємів. Причому храм на Видубичах, споруджений у початковому вигляді у 1070–1080 роках князем Всеволодом Ярославичем, ще зводили у техніці «opus mixtum». А церква Спаса на Берестові, яку більшість дослідників відносить до

часів Володимира Мономаха (1110–1120-ті роки), представляє перехідний період від мішаної кладки до суто цегляної. Остання невдовзі стала домінуючою у вітчизняному кам'яному будівництві (насамперед, звичайно, у тих регіонах, куди будівельне каміння слід було завозити здалека). Суцільну кладку з плінфи використано, зокрема, для Кирилівської церкви. Храм в ім'я Святителя Кирила Александрійського був споруджений у 1140-х роках коштом чернігівського князя Всеволода-Кирила Ольговича, котрий деякий час обіймав київський престол. Первісно однобанна споруда досі височіє над Кирилівським пагорбом (у XVII–XVIII ст. зовнішній вигляд Кирилівської церкви зазнав перетворення у бароковій стилістиці, зокрема, додалися чотири наріжні бані). Існуючий комплекс розписів XII ст. сукупною площею близько 800 кв. м є найбільшим з тих, що збереглися від тієї доби. В ньому представники місцевої художньої школи продовжили й розвинули традиції стінопису Софійського собору.

До характерного будівельного типу, поширюваного з Києва, належить чимало храмів у інших містах. Та сама тринавна, однокупольна схема простежується в Георгіївському храмі-усипальниці в Каневі (1144 р.; пізніше прибудовані дві західні вежі; з XIX ст. пересвячений на Успенський собор) або Успенському соборному храмі Єлецького монастиря у Чернігові (початок XII ст.; зазнавав руйнувань і у XVII ст. істотно перебудований у стилістиці українського бароко). Київський вплив поширювався й у західному напрямку. Про це свідчить збережена Василіївська церква у Овручі (1190 р., реставрована О. Щусевим на початку XX ст.), яка була двірцевим храмом князя Рюрика (Василя) Ростиславича; її «родзинку» складають прибудовані із західного боку сходові вежі та характерна інкрустація стін шліфованим каменем. Унікальною пам'яткою давньоруської архітектури на Волині є Успенський собор у Володимирі-Волинському. Він зазнавав змін, але був реставрований у первинних формах наприкінці XIX ст. за проектом архітектора Г. Котова. (Пізніше, у 1494 р., за литовсько-польської доби, поблизу собору виріс будинок з баштою-дзвіницею, що водночас являв собою оборонну споруду). Подекуди у кам'яному будівництві простежувалися своєрідні демократичні тенденції, поставали невеликі безстовпні храми (до яких належить Іллінська церква у Чернігові).

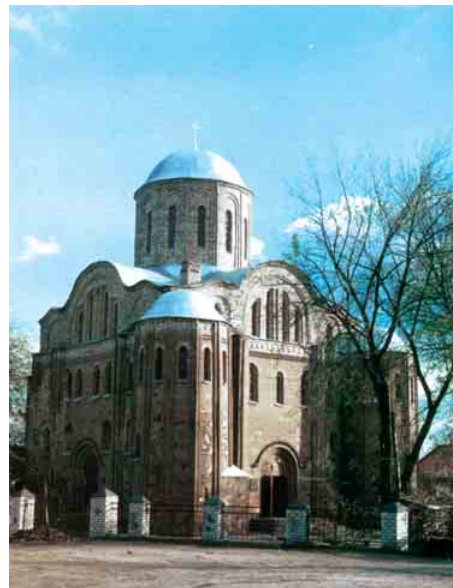
Подальший розвиток місцевої будівельної школи був пов'язаний, зокрема, з іменем майстра Милонега-Петра. У літопису про нього згадано як про автора спорудженої наприкінці XII ст. потужної підпірної стіни у Видубицькому монастирі, що сприймалася тоді як справжнє диво (не збереглася). До майстра Милонега, котрий мав, за висловом сучасника-літописця, «любов ненаситну до будівництва», був прихильним сам київський князь Рюрик Ростиславич. Зодчого вважають причетним до зведення згаданої вище церкви Св. Василя в Овручі. Йому ж приписують один з найчарівніших архітектурних витворів передмонгольської доби – П'ятницьку церкву в Чернігові. Цей порівняно невеликий храм, що стояв біля торгу, вражає своєю гармонійністю, легкістю, стрункістю. Такому враженню сприяють

Канів. Успенський собор

Чернігів. Успенський собор Єлецького монастиря

Овруч. Василіївська церква

Володимир-Волинський. Успенський собор

Чернівці. Церква Св. Параскеви П'ятниці (П'ятницька)

Луцьк. Замок (за малюнком Н. Орди, XIX ст.)

незвичні піварки у завершеннях фасадів, ніби підносячи вгору барабан куполу. Не можна не відзначити високопрофесійну реставрацію П'ятницької церкви після зруйнування гітлерівцями. Її було здійснено у 1962 р. за проектом П. Барановського і М. Холостенка.

На жаль, розвитку архітектури й будівництва у нових напрямках стали на заваді спершу непримиренні міжособні конфлікти між руськими князями, промовисто засуджені у «Слові про Ігорів похід», а потім трагічна за своїми наслідками навала хана Батия. Після цього більшість мурованих споруд у Києві та багатьох інших містах сучасної України або була винищена, або поступово руйнувалася через занедбаність.

Відлунням давньоруського сакрального зодчества стала невелика Васиіївська церква кінця XIII – початку XIV ст. у Володимирі-Волинському, якого меншою мірою торкнулися згубні наслідки монголо-татарської навали. Ця восьмиконхова будівля позначена людяністю й гармонійністю форм; в ній вбачають одну з предтеч українського національного зодчества. Нинішні її завершення з кокошниками та псевдоросійськими цибулястими баньками виконані наприкінці XIX ст.

Після того, як по руських землях прокотилася Орда, важко було говорити про сталий розвиток будівництва під дамокловим мечем можливих наступних набігів. У XIV ст. на карті Східної Європи склалася нова ситуація: значна частина колишньої Русі разом з Києвом стала периферією Великого князівства Литовського, Галицько-Волинське князівство опинилося під владою Польщі, Закарпаття перебувало у складі Угорщини, а на півдні, за смугою степу, ним протистояли ординці Криму. Нагальним завданням стало забезпечення оборони своїх країв від можливої агресії.

Цікавим прикладом давньої слов'янської фортифікації були так звані Змієві вали, що простягалися від Київщини до Поділля майже на тисячу кілометрів. За останніми припущеннями, ці земляні насипи заввишки 6–7 м, додатково захищені ровами та увінчані дерев'яними вежами, споруджувалися за доби Володимира Великого. Вони мали на меті вберегти руські поселення від раптових набігів кочових племен (зокрема, печенігів), примушуючи кінноту супротивників зупинитися та позбавляючи їх фактору раптовості. Частина Змієвих валів збереглася донині.

Але пізніша епоха породила більш досконалі засоби як нападу, так і оборони. Тому для захисту рубежів своїх володінь тогочасні правителі споруджували потужні фортеці. Деякі з них були дерев'яними (як, наприклад, Київський замок, що його зводили литовські й польські воеводи на Замковій горі між Верхнім містом та Подолом, починаючи з XIV ст.). Проте подібні будівлі не відзначалися довговічністю, тоді як серед мурованих фортець чимало уціліло, бодай частково, до нинішнього часу.

Серед вузлових пунктів на південному кордоні Великого князівства Литовського виділялося місто Луцьк, столиця удільного Волинського князівства. Перебуваючи на перетині важливих шляхів, воно стало визначним торговим центром. Було вжито кардинальних заходів для

його укріплення. У XIV ст. князь Любарт Гедімінович на місці давньоруської фортеці звів тут потужний кам'яний замок європейського зразку. Він являв собою практично неприступну твердиню на узвишші, оточену високими стінами з трьома баштами, а також течією річок Стир та Малий Глушець. Серед башт Луцького («Любартового») замку особливо виразне враження справляє В'їзна, існуючий вигляд якої склався внаслідок перебудов XVI–XVII ст. та пізнішої реставрації. У міру вдосконалення вогнепальної зброї зводилися додаткові укріплення, як-от Окольний замок (XV ст.), що зміцнив головну твердиню з півдня та заходу.

Велика фортечна башта в Острозькому замку – так звана «Вежа мурована» (XIV ст.) – була пристосована для оборони й для житла. Загалом збережена частина фортеці-замку князів Острозьких, спорудженого в основному в XIV–XVI ст., включає також мури, Нову башту (XVI ст.), завершену ефектним художньою обробленим у стилістиці ренесансу поясом парпету над машикулями, і Богоявленську церкву з надбрамною дзвіницею.

Надзвичайно потужний фортифікаційний комплекс склався у місті Кам'янці-Подільському. Чималою мірою цьому сприяло розташування старої частини міста на скелястому узвишші, оточеному петлею річки Смолчич. Ще за давньоруської доби місто отримало укріплення, але найбільшого розмаху їхнє будівництво набуло наприкінці XIV та у першій половині XV ст. Міське поселення було захищене системою кам'яних стін із баштами, які носять назви на честь ремісничих цехів, що фінансували їх зведення, – Гончарна, Ковальська, Столярна, Кушнірна. А перешийок, котрий з'єднував плато старого міста з материком, перебував під захистом міцного кам'яного замку, чії башти (нині їх збереглося 12) створюють незабутній силует. У XVII ст. замок було підсилено із західного боку додатковими кам'яно-земляними укріпленнями за бастионною системою. Цей дивовижний ансамбль, над відтворенням історичного вигляду якого ретельно працювали реставратори (зокрема, О. Пломеницька), залишається одним з найбільш романтичних місць України.

Ще одна знаменита твердиня у цьому регіоні – Хотинська фортеця – постала понад течією Дністра. Доволі компактний, але міцний замок з високими кам'яними стінами та п'ятьма баштами був у 1621 р. свідком блискучої перемоги козаків гетьмана Сагайдачного разом з польським військом над величезною армією султана. А через три з половиною століття кіноглядачі сприйняли Хотинську фортецю як вельми підхожий антураж для пригод трьох мушкетерів. Кам'яні укріплення споруджувалися тут ще за князя-короля Данила Галицького. Проте найзначніший комплекс робіт було здійснено у ті роки, коли Хотином володів молдавський господар Стефан Великий (XV ст.). Саме тоді стіни замку сягнули товщини 8 м і висоти понад 30 м. Від XVI до початку XIX ст. Хотинська фортеця належала Туреччині; на замовлення турків на початку XVIII ст. замок оточили земляні бастиони Нової фортеці.

«Молдавський слід» залишився і в величезній Білгород-Дністровській (Аккерманській) фортеці. Вона стоїть на високому березі

Кам'янець-Подільський. Замок

Острог. Замок. Нова башта

Хотин. Фортеця

Білгород-Дністровський. Башта фортеці

Судак. Цитадель фортеці

Чуфут-Кале. Залишки давнього міста. Фото поч. XX ст.

Дністровського лиману. Ще за античної доби тут існувало давньогрецьке місто Тіра. На його руїнах спершу було вибудовано муровану цитадель з потужними наріжними баштами, орієнтовно XIII–XIV ст. (дослідники не дійшли спільної думки щодо її походження, приписуючи її зведення слов'янам, генуезцям, туркам, молдаванам). За молдавського періоду, у XV ст., споруджено зовнішні укріплення з численними баштами (донині збереглося 20) площею 9 га; пізніше тут проводила реконструкції турецька, а потім російська військова влада.

Про часи, коли італійські купці з Генуї подолали конкуренцію венеціанців і взяли в свої руки мало не всю чорноморську торгівлю, нагадують фортеці у Судаку та Феодосії. Від кінця XIII ст. генуезці колонізували значну частину узбережжя Криму. Одним з фортець їх комерційних інтересів була потужна фортеця, що її зводили генуезькі правителі-консули Судака (тогочасна назва – Солдайя) упродовж 1371–1469 рр. Укріплення зосереджувалися навколо Кріпосної гори, охоплюючи загальну площу 29,5 га: нижній ярус формували муровані стіни з 14 баштами, верхній (цитадель) включав Консульський палац, стіни з двома баштами та Дозорну башту на вершині гори. Низка башт отримала імена тих консулів, які забезпечили їх зведення, про що досі нагадують спеціальні пам'ятні дошки. Фортецю в Судаку було збудовано згідно із правилами західноєвропейського мистецтва фортифікації. Те ж можна сказати й про іншу генуезьку фортецю на місці стародавнього міста Кафа (нині Феодосія), яка збереглася з XIV ст. зі значно меншою повнотою, але також справляє солідне враження.

Дивовижний зразок укріпленого міста являє собою Чуфут-Кале біля Бахчисарая. Природні скелі та штучні кам'яні будівлі постають тут у нерозривній єдності. Основних зусиль для розбудови Чуфут-Кале у XIV та на початку XV ст. доклала громада караїмів, яка населяла місто. Звідси – назва, що буквально означає «єврейська фортеця» (караїми за релігією близькі до юдеїв). Чуфут-Кале іноді називають «печерним містом», хоча насправді вирубані в скельній породі печери слугували лише для обмежених цілей. Очевидно, в основі такої характеристики лежать аналогії з печерними храмами й монастирями Криму, споруджуваними тут із VIII ст.

Внеском до розвитку фортифікації на території нинішньої України стали й фортеці у Закарпатті, підпорядковані на той час Угорщині. Замок-фортеця в Ужгороді, в основі якого лежить ще давньоруське городище на узвишші, дійшов до нас після кількох будівельних етапів XIII, XVI, XVII і XVIII ст. (останній – реконструкція за проектом французького інженера Леметра). В остаточному вигляді він являв собою комплекс західноєвропейського зразку, з кам'яними стінами, наріжними бастіонами та допоміжними зовнішніми укріпленнями. В середині замку міститься триповерховий палац, теж придатний для захисту. Замок «Паланок» у Мукачеві (назва – від дерев'яних частоколів, з яких складалися передові оборонні рубежі) було споруджено також на місці давнього слов'янського укріплення на горі понад містом. На межі XIV–XV ст. тут влаштував свою резиденцію подільський князь Федір Корятович, якого поставив володіти

Мукачевом угорський король. Замок, відповідно до розташування терас гори, складається з трьох комплексів-дворів, що могли вести оборону як автономно, так і у спільній системі. Їх утворювали кам'яні будівлі, фортечні стіни та башти. Спершу башти були значно вищими, але вдосконалення артилерійського бою змусило їх понизити.

Укріплення, поєднані з резиденцією, бачимо також у Меджибозькому замку, що використав зручну позицію на мисі між річками Буг та Бужок. У XIV ст. тут було збудовано прямокутну в плані башту-донжон. У середині XVI ст. біля нього розгорнулося будівництво потужних укріплень; під їх захистом постав двоярусний палац, в архітектурі надвірного фасаду якого простежуються ренесансні мотиви, але його зовнішня стіна, звернута у напольний бік, є невід'ємною частиною фортеці.

У подальші століття, наслідуючи європейські зразки ренесансної доби, місцеві магнати споруджували в Україні вишукані замські палацові оселі, що водночас були добре захищеними замками. Красномовним прикладом цього є комплекс замку біля с. Підгірці, котрий належав Конєцпольським. Власне замок – палац-фортецю – для коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського споруджував у 1635–1640 рр. італієць Андреа дель Аква за проектом французького Гійома де Боплана (автора відомого опису України). Крила палацу безпосередньо виходили на bastioni. Між іншим, на нього, як і на Хотинську фортецю, звернули увагу постановники фільму «Три мушкетери»: перед ним знімалися сцени, пов'язані з королівським Лувром. У наступному сторіччі, коли будівля практично втратила оборонне значення, навколо неї було організовано паркову зону, а в перспективі алеї, що вела від палацу, архітектор Кароль Романус спорудив вишуканий костюль з ефектним портиком у дусі італійського бароко.

Одеський замок-палац використовувався як резиденція магнатів Одеських з другої половини XV ст.; його вигляд в основному сформувався у ході реконструкції упродовж у XVI–XVII ст. Цікава планувальна структура (два напівовальних корпуси зі спільною брамою та укріпленим подвір'ям) склалася після того, як Петро Одеський надав резиденцію в обопільну власність двом своїм дочкам.

Можна навести ще чимало прикладів потужних фортець в Україні, що захищали міста, стратегічні позиції чи магнатські маєтки. Але до послуг фортифікації зверталися й духовні особи. За часів постійного ризику військових конфліктів чи ворожих набігів дехто дивився на церкви чи монастирі з їх скарбами як на ласу здобич. Тож святі храми й обителі час від часу перетворювалися на форпости оборони, що ставали ланкою системи укріплень всього регіону.

Досить згадати Троїцький монастир у Межирічі (XV–XVII ст.), який більше схожий на замок, ніж на сакральний комплекс. Його келії прилучаються до могутніх стін із приземкуватими баштами, прикрашеними у ренесансних формах. Соборний Троїцький храм XV ст. має навіть парпети для стрільців. Не менш важливе значення для оборони Волині мав Святогірський монастир у Зимному. Його теж оточували потужні стіни з баштами. Головний Успенський храм (кінець

Меджибіж. Замок

Підгірці. Палац-фортеця

Одесько. Замок-палац

Сутківці. Покровська церква

Сатанів. Синагога

Зимне. Святогірський монастир

XV – перша половина XVI ст.) у первинному вигляді був пристосований для бойових дій, а невелика Троїцька церква (друга половина XV ст.) нагадувала маленький барбакан – передове укріплення.

Крім монастирів-фортець, зустрічалися й окремі оборонні храми. Найвідомішим прикладом подібної споруди є збудована у другій половині XV ст. Покровська церква в с. Сутківці на Поділлі. Важко зрозуміти з першого погляду, що це є: дім Божий чи військова твердиня. Власне кажучи, у якості храму використовувався нижній ярус, а верхній слугував цілям оборони. Тут були передбачені амбразури для гармат і бійниці для стрільців. Карнизи являли собою ланцюжок машикулів для обстрілу підніжжя стін. Це надає будівлі схожості з романо-готичними спорудами Західної Європи.

Додамо, що аналогічним чином у тогочасній забудові використовували і юдейські молитовні будинки, зведені наприкінці XVI та у XVII ст. і декоровані у мотивах ренесансу. Деякі з них могли бути використані як окреме укріплення (приміром, синагога у Гусятині), інші входили до загальної оборонної системи міста (синагоги у Луцьку, Сатанові, Жовкві, Кам'янці-Подільському) чи у якості передового форпосту (синагога у Підгайцях). Всі вони мали потужні стіни, іноді – контрфорси, у первинному вигляді – один чи кілька рівнів бійниць.

Як бачимо, для значної частини будівель на українських землях у XIII–XVII ст. оборонні функції були пріоритетними. Проте у регіонах, де військово-політична ситуація більш-менш визначилася й залишалася відносно сталою, з'явилися умови для потужного цивільного будівництва. Йдеться, насамперед, про Галичину.

На межі XII–XIII ст. зусиллями галицького князя Романа Мстиславича було утворено потужну Галицько-Волинську державу. Щоправда, її стольне місто Галич було у 1241 р. розорено монголо-татарами, але тогочасний володар краю князь Данило Романович подолав наслідки навали. У верхів'ях річки Полтви – притоки Бугу, у котловині, що врізується у Подільську височину, він заснував нове місто, яке найменував Львів на ім'я свого сина Льва (перша письмова згадка про Львів датована 1256 р.). Від другої половини XIII ст. до середини XIV ст. саме це місто було столицею Галицько-Волинської держави. У той період вона об'єднувала чималу частину території колишньої Київської Русі й продовжувала її державні та культурні традиції.

Стародавній центр Львова сформувався навколо Княжої гори, що домінує над містом. Гора відома також як Високий замок, бо на ній Данило Галицький заклав муровану фортецю. На терені Окольного міста попід Високим замком жила торгова й реміснична людність. Тут у XIII ст. було споруджено церкву Св. Миколая, яка у перебудованому вигляді існує донині. Згодом князь Лев Данилович, розширюючи столицю, поза Окольным містом створив Середмістя – нові населені квартали, в центрі яких розмістилася площа Ринок.

Проте у 1340 р. місто захопив польський король Казимир Великий. Після невдалої спроби городян відстояти свою волю Львів більш ніж на чотири століття перетворився на провінційну столицю під владою польської корони. Було зруйновано стару фортецю. Згодом на Княжій

горі постали нові укріплення, невеликі залишки яких існують досі, а навколо Середмістя до 1445 р. було збудовано високий мур із численними баштами (розібраний на початку XIX ст., збереглися фрагменти).

Віддаючи данину обороні, влада середньовічного Львова також активно переймалася загальною розбудовою міста. Аби збагатити його та розширити коло можливих інвесторів, сюди звідусіль запрошували заможних купців і підприємців. Поступово зводилися визначні міські споруди, в архітектурі яких проявлялися як західноєвропейські течії, так і традиції Русі. Зокрема, у 1360–1479 рр. було споруджено католицький Кафедральний костюл. У первинному вигляді він був витриманий у душі європейської готики. Пізніше, під час реконструкції у другій половині XVIII ст. (зодчий Петро Полейовський), його башту перебудували у стилістиці бароко. Вигляд храму збагатився прибудованими каплицями з фамільними усипальнями заможних родин. Досконалим ренесансним декором було відзначено каплицю Кампіанів (1619 р.) біля північної стіни. Ще більш виразне оздоблення фасаду зі скульптурними композиціями, насичене опорядження інтер'єру отримала увінчана куполом каплиця Боїмів (1609–1615 рр.) поряд із північно-східним кутом собору.

У 1363 р. було споруджено храм вірменської громади, що склалася у Львові ще за Данила Галицького. У початковому вигляді це була хрестовокупольна церква за візантійським зразком, поширеним як на Русі, так і у Вірменії. Згодом храм зазнав значних добудов, особливо із західного боку, де у 1571 р. було зведено дзвіницю (її сучасне завершення виконано у XIX ст.).

Надалі забудова Львова зазнала потужного впливу європейського ренесансу. Особливо яскраво він проявився при формуванні ансамблю міського центру – площі Ринок. Ця площа за периметром була тісно забудована спорудами на вузьких, переважно приватних садибах. Після пожежі 1527 р., що знищила попередні готичні будівлі, натомість постали нові – ренесансні. На ті часи (з 1356 р.) Львів користувався магдебурзьким правом міського самоврядування. Тож серед забудовників площі було чимало багатих міщан, діячів магистрату. Про їх майновий та суспільний стан свідчила не лише краса опорядження, але й ширина фасаду. На площі Ринок виділяються такі непересічні пам'ятки, як «Чорна кам'яниця» (1588–1589 рр.) – перлина львівського ренесансу, або «будинок Корнякта» (1589, фасад пізніше змінено) з чудовим внутрішнім двориком. У центрі площі здавна містилася ратуша (існуючу будівлю зведено у 1827–1835 рр., годинникову вежу – у 1851 р.). Історичний центр Львова навколо площі Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Своєрідним поліфонічним втіленням ренесансної теми став ансамбль Успенської церкви. Він був осередком львівського православ'я. Вагому роль у формуванні естетики львівського ренесансу відіграв головний акцент – «вежа Корнякта», що використовувалася як дзвіниця та дозорна башта (архітектор П. Барбон, 1572–1578 рр.). Її зводили коштом заможного підприємця й митника, діяча православного братства, грека за походженням

Львів. Забудова площі Ринок з «будинком Корнякта»

Львів. Каплиця Боїмів

Львів. Вежа Корнякта

Львів. Каплиця Трьох Святителів

Львів. Собор Св. Юра

Львів. Домініканський костіол

Бучач. Ратуша

Жовква. Костіол Св. Лаврентія

Львів. Бернардинський костіол. Фото поч. XX ст.

Костянтина Корнякта. До вежі прилучається невелика, але вельми виразна каплиця Трьох Святителів, увінчана трьома банями (архітектор Петро Красовський, 1578–1591), у якій надбання ренесансу тісно сплелось з мотивами народної архітектури. Упродовж 1591–1629 рр. велось будівництво основної споруди ансамблю – тричастного, трикупольного храму Успіння.

Мотиви ренесансу проявлялися й у сакральних будівлях єврейської громади (існувала з княжих часів). Зокрема, у Середмісті, починаючи з 1582 р., зодчий Павло Щасливий здійснив будівництво синагоги «Золота Роза» – спершу як приватної божиці одного з найзаможніших євреїв міста, голови юдейської громади Ісаака Нахмановича. Від початку XVII ст. вона вважалася центром релігійного життя євреїв Львова – доти, доки у 1632 р. не завершилося зведення Великої синагоги у так званому Краківському передмісті. Обидві ренесансні юдейські кам'яниці Львова були знищені за нацистської окупації, донині від них залишилися самі руїни.

З початком XVII ст. до архітектури Львова приходить європейське бароко. Характерним твором перехідного періоду став костіол Бернардинського монастиря (1600–1630 рр.). Його нижній ярус виконано ще у формах ренесансу, але декоративне оздоблення верхнього ярусу й особливо вишуканий щит-фронтон чільного фасаду втілюють нові барокві тенденції. Надалі вони успішно розвивалися, сягнувши найвищого рівня у XVIII ст. До цієї пори належать визнані шедеври львівського бароко. Один з них – Домініканський костіол (архітектор Ян де Вітте, 1749–1764 рр.), увінчаний величезним еліптичним куполом. Гармонійністю композиції, пластичністю та вишуканістю форм він не поступається кращим пам'яткам західноєвропейського бароко. Другий – собор Св. Юра в ансамблі митрополичої резиденції (архітектори Бернард Меретин, Клеменс Фесінгер, 1744–1770 рр.). Він міститься на узгір'ї, домінує над південно-західною частиною міста і вражає динамічним силуетом та примхливим, різноманітним оздобленням.

Напрямки у розвитку архітектури, що проявилися в забудові Львова, так само відобразилися й у інших містах Галичини. Прикладів цьому чимало. Можна згадати костіол Вознесіння у Дрогобичі початку XV ст. із характерними ознаками готичного стилю (спільний ансамбль із ним складає дзвіниця, у 1551 р. перебудована з оборонної башти). Костіол Св. Лаврентія у Жовкві, споруджений львівськими зодчими Амвросієм Прихильним і Павлом Щасливим у 1604–1618 рр., втілював традиції ренесансу. А міська ратуша у Бучачі (архітектор Бернард Меретин, 1750–1751 рр.) з вигадливими скульптурними прикрасами, складним картушем і стрункою високою баштою (на якій нещодавно було поновлено баню) є чудовим зразком використання європейських мотивів бароко.

Поступово західні будівельно-архітектурні впливи поширилися далі на українські землі, особливо після того, як у 1569 р. Польща й Литва були об'єднані Люблінською унією і переважна частина Правобережної України опинилася у складі Речі Посполитої. Приміром, у Кам'янці-Подільському у 1737–1755 рр. було проведено значну

реконструкцію домініканського костюлу під керівництвом Яна де Вітте, вже знайомого нам своєю працею у Львові; дзвіниця костюлу отримала виразне барокове завершення. У середині XVIII ст. де Вітте здійснив у Кам'янці-Подільському реконструкцію польської ратуші і, можливо, кафедрального Петропавлівського костюлу. З діяльністю того самого Яна де Вітте пов'язане й будівництво у стилі бароко у Східній Волині. Паралельно з роботою в Кам'янці-Подільському він споруджував у 1739–1754 рр. вишукані будівлі Кармелітського монастиря у Бердичеві під захистом потужних мурів – Маріїнський костюл, келії та дві симетричні дзвіниці, що використовувалися також як дозорні башти.

На Західній Волині значний бароковий ансамбль прикрасив собою місто Кременець. Архітектор Павло Гижицький спорудив тут у 1731–1743 рр. комплекс Колегіуму, до складу якого входили костюл з двома мальовничими банями й обабіч нього – навчальні корпуси. Неподалік, у Почаєві, за участю зодчих Гофмана і Петра Полейовського було зведено величний Успенський собор у центрі однойменного монастиря (нинішньої Почаївської лаври). Його складна об'ємно-просторова композиція, насичена елементами бароко, певною мірою зумовлена розташуванням храму понад печерами з підземними церквами.

Досі йшлося виключно про кам'яне сакральне і світське будівництво. Проте вельми важливу роль у народному житті відігравало будівництво з дерева, тим більше, що значна частина регіонів України має достатні лісові ресурси. Професія теслярів була доволі поширеною, майстри передавали фамільні прийоми з покоління в покоління.

Дерев'яні будівлі створювалися або за каркасним (фахверковим) принципом, або у вигляді зрубних конструкцій. Останні набули в Україні особливого поширення. Найвиразнішими були сакральні споруди з дерева. В різних місцевостях були свої особливості об'ємно-просторового вирішення таких храмів. В їх основі лежав квадратний, шести- або восьмикутний зруб. Характерну тризрубну церкву утворювали три зруби, розташовані поздовжно на вісі схід – захід. Баня могла бути або лише над центральним, або над усіма трьома зрубамі. Більш складна система полягала у хрещатому п'ятизрубному плані, причому рамена хреста робили однаковими чи попарно різними; найпросторіші храми склалися з дев'яти зрубів. У східних регіонах переважали шатрові бані, у західних були вельми поширені цибулясті, а на Закарпатті полюбили бані із загостреними шпилями та дзвіниці фігурного силуету. У пізніший період (XVIII–XIX ст.) часто зустрічалися складні бані з багатьма залами. Досі збереглося чимало цікавих архітектурних пам'яток з деревини; найстаріша (1470 р.) – Миколаївська церква у закарпатському селі Колодному. Нині, з метою кращого вивчення, збереженості та доступності, деякі дерев'яні будівлі переносять до музеїв народної архітектури і побуту просто неба. Подібні експозиції створені в Києві, Львові, Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді. Там можна побачити не лише церкви, але й дерев'яні житлові будинки та цілі комплекси, службові споруди, вітряки тощо.

Почаївська лавра. Успенський собор

Кременець. Комплекс Колегіуму

Покровська церква із с. Канори

Церква Св. Параскеви із с. Зарубинці

Церква Св. Михаїла із с. Дорогинки

Бердичів. Кармелітський монастир

Евпаторія. Мечеть Джума Джамі

Суботів. Іллінська церква

Харків. Покровський собор. Фото поч. ХХ ст.

Густина. Троїцький монастир

Суми. Воскресенська церква

Ніжин. Миколаївський собор

Розгляд будівель пізнього середньовіччя на території нинішньої України буде неповним, якщо не згадати бодай найвідоміші пам'ятки орієнтальної архітектури цього часу, зосереджені на Кримському півострові. Він до кінця XVIII ст. перебував під владою Кримської орди. Ханською столицею був Бахчисарай. Тут упродовж XVI–XVIII ст. споруджено комплекс ханського палацу із складною системою будівель, галерей, подвір'їв і садів (розміщений тут на внутрішньому Фонтанному подвір'ї «фонтан сліз» оспівав у своїй поемі Олександр Пушкін), із дворцевою мечеттю та двома мінаретами. Турецький архітектор Ходжа Синан збудував у Євпаторії мечеть Джума Джамі (1552–1564 рр.). Її вінчає купол, що наслідує мотиви «Айя-Софії» (колишнього Софійського собору в Константинополі).

У середині XVII ст. відбувалися визначальні для долі України історичні події. Починаючи з 1648 р., на українських землях запалало народне повстання проти польської влади. У ньому взяло потужну участь козацтво. Україна перетворилася на суцільний озброєний табір; повстанці, очолювані гетьманом Богданом Хмельницьким, взяли під контроль усю Наддніпрянщину. Наслідком, як відомо, стало визначене упродовж 1654–1667 рр. приєднання українського Лівобережжя, а також Києва з прилеглою територією до Московської держави. На тривалий період тут зберігся той військово-адміністративний устрій, який склався у ході визвольної війни. Вищими органами управління були гетьман та генеральний уряд; великим впливом на Гетьманщині користувалася козацька старшина.

У ті часи у зодчестві Наддніпрянщини склалася стилістика, відома під назвою українського або «козацького» бароко. Цей художній напрямок, на думку мистецтвознавців, живився від двох основних коренів. З одного боку – надбання європейського бароко: примхливий вигляд ордерів, криволінійні абрисы, рясні ліпні прикраси. З іншого – традиції народної дерев'яної архітектури: виразні композиції тридільних та п'ятидільних церков, характерні силуети завершень. Сполучення цих мотивів створило напрочуд колоритну, самобутню архітектуру.

Серед її «перших ластівок» можна згадати церкву у селі Сулимівка на Київщині (1622–1629 рр.), споруджену коштом гетьмана Івана Сулими. Тут вже намітилася естетика тричастної кам'яної церкви, увінчаної грушовидною банею (дзвіниця була прибудована до храму пізніше). Так само тричастним був Іллінський храм-усипальниця в Суботіві, зведений на замовлення гетьмана Богдана Хмельницького (1653 р.). Його лаконічний декор з невеликою банькою пожвавлюють своєрідні абрисы фронтонів.

По закінченні війни стилістика «козацького» бароко запанувала на землях Лівобережної України та в Києві. Таку тенденцію можна пояснити тим, що нові замовники не бажали, аби забудова повторювала зразки костьолів чи палаців часів поневолення. Отже, за основу було взято мотиви народного будівництва.

В різних містах споруджувалися п'ятибанні храми, що мали у плані вигляд рівнокінечного хреста. Їх популярність пов'язана, можливо, з однаковою поширеністю п'ятиверхих церков як в Україні, так і в Росії.

Одною з перших пам'яток такого типу є Миколаївський собор у Ніжині (1658 р.), на прикладі якого можна було побачити художні особливості українського бароко – цілісність, монументальність, ефектне просторове сприйняття. Одразу два п'ятибанні храми постали у комплексі Густинського монастиря – Троїцький собор (1672–1676 рр.) та надбрамна Петропавлівська церква (1693–1708 рр.); недавня реставрація повернула цим будівлям втрачені раніше грушовидні форми завершень. Як характерний приклад п'ятибанного храму тієї доби можна згадати також Успенський собор у Новгороді-Сіверському (1671–1715 рр.).

Доволі часто споруджувалися і тричастні трибанні церкви. Цікаві їх зразки бачимо на Слобожанщині, де українська і російська архітектурні школи зазнавали взаємного впливу. Чи не найяскравішим витвором такого типу є Покровський собор у Покровському монастирі в Харкові (1689 р.) зі складними, багатоярусними, багатозаломними верхами. Схожою з ним за планом, але дещо іншою за виглядом виявилася Воскресенська церква у Сумах (1702 р.) – більш лаконічна, приземкувата, сувора. Висока центральна баня та дві менші над тричастною будівлею – такою було споруджено у XVII ст. Миколаївську церкву Святогорського Успенського монастиря, встановлену просто понад крейдяною горою на березі Сіверського Донця.

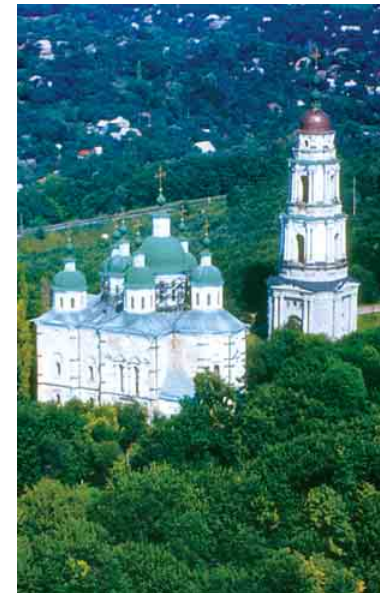
Звичайно, творчість українських будівничих була ширшою й різноманітнішою за будь-які схеми. Приміром, у Переяславі-Хмельницькому соборний храм Вознесенського монастиря (1695–1700 рр.) має план, подібний до п'ятичастних народних церков, але він увінчаний лише центральною банею, а його фасади прикрашені вишуканими фронтонами (дзвіницю споруджено у 1770-х рр.). А в Полтаві Хрестовоздвиженський собор однойменного монастиря (1699–1709 рр.) являє протилежний приклад: до традиційного п'ятибанного об'єму додано ще дві бані із західного боку.

Чудові й різноманітні барокові будинки зустрічаємо у Чернігові. Одна з найзначніших будівель того часу – Троїцький собор у Троїцькому монастирі (1679–1695 рр.). Він істотно відрізняється від трибанних чи п'ятибанних церков «козацького» бароко. Споруджував його віленський архітектор Йоганн Баптист, тож зовнішність собору, прикрашеного вигадливими фронтонами, близька до європейських зразків бароко, але планувальна структура нагадує й давньоруські храми. Так само «нестандартною» є споруда Чернігівського колегіуму – одного з давніх навчальних закладів. Його було перебудовано зі старіших келій та трапезної, з надбудовою двох ярусів дзвіниці (1700–1702 рр.). Її вигляд дозволяє припустити, що тут працювали московські майстри. Будівельні роботи фінансував гетьман Іван Мазепа.

Кам'яні житлові споруди на той час були ще рідкісними. У Чернігові збереглася одна з найцікавіших подібних пам'яток – будинок полковника Якова Лизогуба (кінець XVII ст.; пізніше використовувався як полкова канцелярія і як архів). Будинок має глибокий підвал та розвинуте піддашся. Його внутрішнє планування чітко відображається декором на фасаді.

Переяслав-Хмельницький. Вознесенський монастир

Полтава.
Хрестовоздвиженський монастир

Чернігів. Троїцький собор Троїцького монастиря

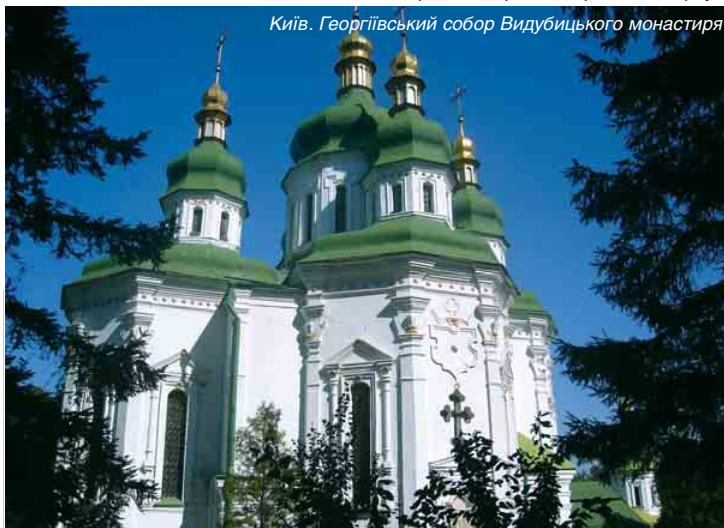
Чернігів. Колегіум

Київ. Михайлівський Золотоверхий монастир. Фото кін. XIX ст.

Києво-Печерська лавра. Ковнірівський корпус

Київ. Георгіївський собор Видубицького монастиря

Найбагатшим на архітектурну спадщину доби українського бароко є, звичайно, Київ. За доби литовсько-польського панування в Києві будівництво було переважно зосереджено у найбільш пощавленій частині міста, на Подолі, де звели ратушу – приміщення магістрату (не збереглася). Католицька влада споруджувала тут костьольи й монастирі, проте православний загал відстоював свої одвічні святині. Завдяки подвижницькій діяльності Київського митрополита, святителя Петра Могили, у першій половині XVII ст. було відновлено декілька давньоруських храмів. Уже після приєднання Києва до Московської держави сакральні будівлі князівської доби – Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор – капітально реконструювали. Їхнім фасадам надали барокових рис, оточили комплексами нових будівель також у стилі бароко.

Загалом наприкінці XVII та у XVIII ст. стався значний сплеск будівництва у Києві. Ключову роль у цьому відіграла козацька старшина, яка дбала про велич і процвітання центру української духовності. Так, завдяки їй у Києво-Печерській лаврі постали нові церкви на Ближніх та Дальніх печерах. Трибанний, тридільний Хрестовоздвиженський храм на Ближніх печерах споруджено у 1700–1704 рр. коштом київського полковника Павла Герцика. Також тридільну церкву (з чотирма наріжними прибудовами) на честь Різдва Богородиці на Дальніх печерах фінансував у 1696 р. попередник Герцика – Костянтин Мокієвський; його ж коштом у 1698–1700 р. було збудовано трибанну Феодосіївську церкву на Печерську. Фасад церкви Всіх Святих над Економічною брамою лаври (1696–1698 рр.) – чудового зразка п'ятиглавого українського храму – прикрашено гербом гетьмана Мазепи, який був її фундатором; він також обніс Печерську обитель капітальним кам'яним муром з вежами. В ансамблі Верхньої Лаври у перші десятиріччя XVIII ст. з'явилися виразно оформлені будинки архимандритів, келійні корпуси, друкарня, трохи згодом – будівля лаврської пекарні та книгарні, або так званий «Ковнірівський корпус» (за ім'ям видатного лаврського будівничого Степана Ковніра, який збагатив будинок примхливими фронтонами).

Значно розвинувся у ті часи комплекс Видубицького монастиря. П'ятибанна мурована будівля соборного храму в ім'я Великомученика Георгія Победоносця зводилася тут у 1696–1701 рр. Гармонійні пропорції та виразне архітектурне опорядження роблять цей храм одним із шедеврів зодчества «козацького» бароко. Довга палата трапезної з церковною банею постала одночасно з Георгіївським собором. На її фасаді звертає на себе увагу геральдичний символ над вхідними дверима – картуш із луком, двома перехрещеними стрілами та літерами, що читаються зліва направо: ММЕЦПВВЗПС. Символ являє собою родовий герб фундатора собору і трапезної – козацького полковника Миклашевського, а літери означають: «Михаил Миклашевский, Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Стародубский».

На торговельно-ремісному Подолі засновниками храмів ставали переважно заможні київські міщани – Петро Гудима (Іллінська церква з

чудовою брамою), Петро Залізний Гріш (церква Миколи Притиска), Домнікія Андріївська (Свято-Духівська церква, не збереглася). Тут було споруджено декілька житлових кам'яниць, які збереглися дотепер у перебудованому вигляді.

У бароковій забудові Києва взяли участь відомі приїжджі архітектори. Їх направляли сюди для проектування найважливіших споруд з Москви, пізніше з Петербурга. Так, у 1690-х роках тут працював московський майстер Осип Старцев. Коштом гетьмана Мазепи він звів монументальні собори – Богоявленський у Братському монастирі на Подолі та Великий Микільський на Печерську (не збереглися). Обидва за об'ємно-просторовою структурою були аналогічні, дещо нагадуючи храми-фортеці; їх вінчали чотири кутових бані і головна, зміщена до вітарної стіни.

Німець за походженням Йоганн-Готфрід Шедель, який свого часу виконував замовлення царського фаворита Олександра Меншикова, спорудив домінуючу Лаври та взагалі головний містобудівний орієнтир тогочасного Києва – Велику дзвіницю. Він розробив проект стрункої 4-ярусної башти заввишки 96,5 м (з хрестом), восьмикутної у плані. Зведення дзвіниці тривало упродовж 1731–1745 рр. Слава про унікальну будівлю одразу поширилася далеко за межі Києва, а зодчий з гідністю заявив: «Сия дзвоница в Киево-Печерской лавре трудом моим зделана, коим образом той во всей Руси и в Европе другой не обыщется... и по вечность оная дзвоница стоять будет». Архітектурний вигляд споруди визначений гармонійним сполученням декору окремих ярусів з поступовим полегшенням знизу вгору: на першому ярусі – контрфорси, на другому – тосканський ордер, на третьому – іонічний ордер, на четвертому – корінфський ордер. Багато років вона була найвищою будівлею міста і найвищою окремою баштовою спорудою на теренах Російської імперії. Прочани бачили позолочену баню дзвіниці за десятки кілометрів і розуміли, що уже майже дісталися Києва.

Той самий Шедель у 1740-х роках зводив другий і третій яруси дзвіниці Софійського собору (останній, четвертий ярус надбудований у середині XIX ст.). Йому приписують також будівництво вишуканої будівлі Митрополичого палацу на Софійському подвір'ї та брами у Софійському мурі, яка міститься у Георгіївському провулку і первісно вела до палацу. Брामу було створено на замовлення київського митрополита Рафаїла (Заборовського), чудово промальований фронтон прикрашено ліпним зображенням його герба – звідси поширена назва «брама Заборовського».

Коли у 1744 р. імператриця Єлизавета відвідала Київ, за її вказівкою розпочалося проектування Андріївської церкви на тому пагорбі, де, за літописним переказом, колись побував та встановив хрест апостол Андрій Першоозваний. Цариця замовила проект своєму улюбленцю, славетному майстрові петербурзького бароко, італійцеві Бартоломео Растреллі. Останній постійно був зайнятий будівництвом у столиці, тому безпосереднім керівником робіт зі зведення Андріївської церкви був призначений архітектор Іван Мічурін. Через те, що підземні джерела в товщі гори погрожували підмити фундамент, довелося значно поглибити підмурки; остаточно церкву було поставлено на

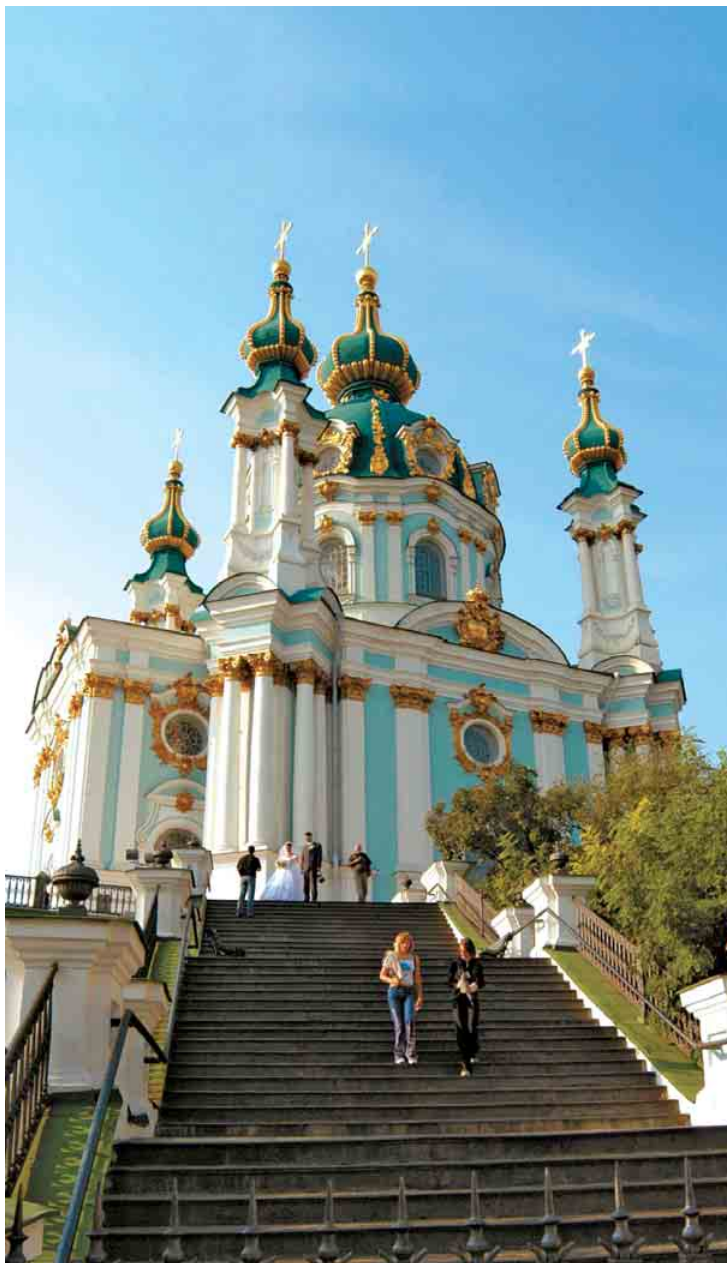
Київ. Великий Микільський собор. Фото поч. XX ст.

Києво-Печерська лавра з Великою дзвіницею

Київ. Митрополичий палац на Софійському подвір'ї

Київ. Андріївська церква

потужному цоколю у вигляді двоповерхового будинку, спорудженого Мічурінім (дах цього будинку є одночасно терасою біля храму; цокольні приміщення використовувалися для потреб причту). Будівлю заввишки 46 м (разом із цоколем – 60 м) увінчують п'ять бань; одна з них завершує центральний купол, інші вміщені на чотирьох башточках, встановлених на наріжних контрфорсах. Загалом краса архітектури чудово поєдналася з унікальним розміщенням будівлі на пагорбі понад узвозом. Андріївська церква належить до найкрасивіших вітчизняних пам'яток культури. У 1753 р. основні роботи по облаштуванню храму було завершено, проте імператриця втратила цікавість до київського будівництва. Освячення храму відбулося лише у 1767 р. Згодом церква зазнавала перебудов, але її нинішній вигляд – наслідок реставрації (архітектор В. Корнеєва, 1979–1988), виконаної на основі справжніх креслень Растреллі.

Перебуваючи у Києві, Єлизавета Петрівна визначила також місце побудови палацу для царських відвідань. Зводив його архітектор Іван Мічурін за мотивами будівель Растреллі. Спорудження двоповерхової споруди зі службовими флігелями тривало до 1752 р. Первісно нижній поверх (для двірні) був цегляним, верхній (житловий покію) – дерев'яним. Навколо облаштували чудовий парк, що став відомий як Царський сад. У 1819 р. верхній поверх палацу раптово згорів; у 1868–1870 рр. відбулася його капітальна реконструкція (архітектор Карл Маєвський, за участю Олександра Шіле), під час реконструкції було надбудовано новий цегляний другий поверх з дотриманням барокових форм, притаманних добі Растреллі.

Шедеври славетних столичних зодчих справили вагомий вплив на роботу місцевих майстрів. Його можна простежити у творчості таких українських будівничих, як Іван Григорович-Барський, Степан Ковнір, Андрій Квасов. Зокрема, схожі з Андріївською церквою мотиви та окремі деталі можна побачити на збудованій коштом подільських парафіян трибання Покровській церкві з мальовничим ганком (архітектор Іван Григорович-Барський, 1766–1772 рр.) та на вражаючій своїм струнким силуетом дзвіниці Дальніх печер у Києво-Печерській лаврі (архітектори Степан Ковнір і, можливо, Іван Григорович-Барський, 1754–1761 рр.). Так само під відчутним впливом школи Растреллі споруджувалися чудові храми в інших містах. Серед них – п'ятибанний собор Свв. Антонія та Феодосія у Василькові (ймовірний автор – Степан Ковнір, 1756–1758 рр.) Ще яскравішим прикладом творчого засвоєння українськими майстрами барокових тенденцій є монументальний собор Різдва Богородиці у Козельці (архітектори Андрій Квасов, Іван Григорович-Барський, 1752–1763 рр.), також п'ятибанний. Заснувала його Наталя Розумовська, мати двох знаменитих українців – придворного фаворита Олексія Розумовського та гетьмана України Кирила Розумовського. Поруч із собором у 1766–1770 рр. майстер Квасов звів 4-ярусну дзвіницю. Ця будівля засвідчує, що досвід Шеделя у Києво-Печерській лаврі теж був врахований; аналогічне враження справляють дзвіниці у Троїцькому монастирі в Чернігові (1771–1775 рр.), у Хрестовоздвиженському монастирі в Полтаві (1786 р.) тощо.

Останні десятиріччя XVIII ст. принесли на українські землі значні зміни. Внаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі, до Російської імперії відійшла значна частина Правобережної України. Крім того, продовжувалася активна експансія Росії на південь, велися переможні війни з Туреччиною, що дозволило закріпити позиції на південному Подніпров'ї (так звана Новоросія) та приєднати у 1783 р. Крим. Було проведено новий адміністративний поділ українських теренів на губернії та повіти, відповідно до загальноімперської системи, а козацький військово-адміністративний устрій скасовано.

Уніфікація влади істотною мірою супроводжувалася такою самою уніфікацією архітектурно-будівної справи. До штатного розкладу губернських установ включили посаду губернського архітектора, у багатьох містах діяли також міські архітектори. Почала складатися вища архітектурна та інженерна освіта. Відповідні навчальні заклади зосереджувалися спершу в столиці. У 1757 р. у Петербурзі заснували Академію мистецтв, з 1808 р. відлічував свою історію Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень, з 1842 р. – інститут цивільних інженерів, також у столиці. Звідти «архітектурна мода» поширювалася на всі простори величезної імперії – від берегів Неви та Дніпра аж до Далекого Сходу.

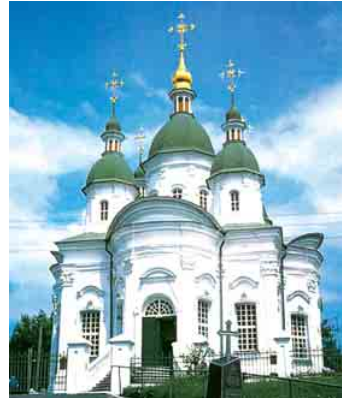
Якщо у попередні часи майстри-будівничі, як правило, самі здійснювали проектування, то в нових умовах креслення нерідко складали одні фахівці, а втілювали їх у реальність інші. Нестача досвідчених проектувальників призводила до широкого запровадження типових та повторних проектів, складених провідними столичними зодчими, – так званих «апробованих фасадів», що їх у вигляді спеціальних альбомів розсилали по губерніях. У багатьох містах до використання таких проектів вдавалися навіть при зведенні значних споруд, а стосовно другорядного житлового, громадського і навіть сакрального будівництва це взагалі стало обов'язковою нормою.

Найважливіші оригінальні проекти для провінційних міст теж часто доручали розробляти відомим архітекторам у Петербурзі. У цей період стилістика бароко поступилася місцем класицистичному напрямку. Класицизм відроджував естетику Давньої Греції, декларуючи лаконічну чистоту форм, співрозмірність і гармонійність, чітке додержання ордерної системи.

На теренах України залишив свій слід, зокрема, один з найвідоміших майстрів російського класицизму, улюбленець імператриці Катерини II, італієць за походженням Джакомо Кваренгі. Найцікавішим з його проектів, реалізованих тут, став Спасо-Преображенський собор однойменного монастиря у Новгороді-Сіверському (1791–1806 рр., будівництво здійснював Іван Яснигін). Чіткі пропорції монументальної п'ятибальної будівлі, прикрашеної чотириколонними портиками, сприймаються у спільному ансамблі з давнішими бароковими будівлями монастиря. Тому ж Кваренгі приписують проект триумфальної арки у Новгороді-Сіверському, фланкованої парними колонами іонічного ордера (1786–1787 рр.). Подібна, але більш рання будівля так званої Московської брами збереглася й у місті Глухові. Вона оформлена

Козелець. Собор Різдва Богородиці

Васильків. Собор Свв. Антонія та Феодосія

Київ. Покровська церква на Подолі

Чернігів. Дзвіниця Троїцького монастиря

Дніпропетровськ. Преображенський собор

Глухів. Московська брама. Фото поч. XX ст.

Полтава. Колона Слави

Ніжин. Ліцей

Херсон. Єкатерининський собор.
Фото поч. XX ст.

тосканськими колонами. Брама у Глухові має не стільки декоративне, скільки практичне призначення, включає охоронний пост із кордегардією. У ній ще проглядаються окремі барокові риси; можливо, її проєкт належить українським майстрам.

Ще один італієць на російській службі – Луїджі (Алоїзій) Руска – був автором проєкту будинку гімназії у Ніжині, заснованої князем Іллею Безбородько на честь брата, відомого державного діяча Олександра Безбородька (1805–1817 рр., у 1832 р. заклад перетворено на лицей; тут, як відомо, навчався письменник Микола Гоголь). «Родзинку» будівлі складає чудова колонада тосканського ордера.

Яскравим зразком класицизму є палац экс-гетьмана Кирила Розумовського у Батурині, що його зводив у 1799–1803 рр. видатний зодчий шотландського походження Чарльз Камерон. Будівлі надає урочистості восьмиколонний іонічний портик головного фасаду, звернутого до колишнього просторого парку; бічні фасади похвалено напівротондами.

Відомий своєю працею у Петербурзі француз Жан Тома де Томон взяв участь у забудові Полтави. Він розробляв проєкт Колони Слави – монумента на честь Полтавської перемоги 1709 р. над шведами (1805–1811 рр., скульптор Феодосій Щедрін). Колону оформлено у дусі ампіру – течії класицизму, що відзначається особливою парадністю, активним використанням скульптурних прикрас. У створенні монумента брав участь також Михайло Амвросимов – полтавський губернський архітектор родом з Петербурга. Він здійснив планування навколо Колони Слави ансамблю Круглої площі, яка стала зосередженням центральних установ міста і губернії. Її забудовано класицистичними адміністративними будівлями, для яких використано «зразкові фасади», що їх розробляв столичний зодчий Андріян Захаров.

Якщо навіть давні історичні міста зазнавали за доби класицизму істотних містобудівних змін, спрямованих на впорядкування планувальної мережі, то що вже казати про нові міські утворення на південних землях, відвойованих від турків? Лише упродовж останньої чверті XVIII ст. були засновані міста Олександрівськ (1775 р., нині Запоріжжя), Херсон (1778 р.), Маріуполь (1780 р.), Севастополь (1784 р.), Катеринослав (1787 р., нині Дніпропетровськ), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794 р.) та ін. Для них розробляли генеральні плани за принципом регулярності, хоча іноді планувальні схеми доводилося пристосовувати до вимог рельєфу. Новонароджені міста збагачувалися виразними класицистичними будівлями й цілими комплексами.

Так, у Херсоні у дусі класицизму були оформлені і споруди у складі міських укріплень (брами, арсенал), і казенні установи, і житлові будинки. Помітне місце у забудові зайняли тут сакральні споруди, зокрема, однобаний Єкатерининський собор (1782–1787 рр.), важливим акцентом якого стала струнка дзвіниця (1806 р.) за проєктом знаного петербурзького зодчого Івана Старова.

Той самий Старов брав участь у складанні генерального плану Катеринослава, а також розробив у цьому місті проєкт гарного

урядового палацу на замовлення Григорія Потьомкіна, фаворита Катерини II. У Катеринославі теж з'явилися класицистичні храми, серед яких найяскравішою пам'яткою є Преображенський собор (архітектор Андріян Захаров, 1830–1835 рр.). Він втілює в собі переваги вітчизняного класицизму часів його розквіту. Всі деталі чудово узгоджені між собою: іонічні колонади, легко піднесений над будівлею купол, стрункий шпиль дзвіниці.

Планування Одеси врахувало переваги розташування міста понад морем: з центральних вулиць легко потрапити на Приморський бульвар, звідки відкриваються простори морські краєвиди. Забудовою бульвару керував італієць Франц Боффо. За його ж проектами були споруджені дві будівлі, що замкнули перспективу бульвару. З одного боку постав палац генерал-губернатора Новоросії графа Михайла Воронцова з мальовничим бельведером (1826–1830 рр.). З іншого – так звана Стара біржа (1829–1837 рр., згодом Міська дума) з ефектною коринфською колонадою та скульптурними прикрасами.

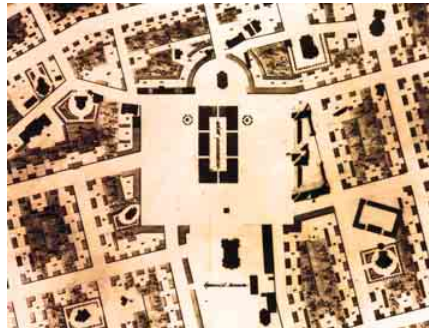
Також за проектом Боффо було створено чи не найзнаменитіший містобудівний ансамбль Одеси – Приморські сходи, що ведуть до напівкруглої площі з пам'ятником герцогу Рішельє та симетричними будівлями казенних установ обабіч нього (у проектуванні ансамблю брав участь також архітектор Авраам Мельников). Сходи на 192 ступені (1837–1842 рр.) отримали доволі складну конструкцію на основі цегляних аркових склепін. Вони були місцем зйомки знаменитої сцени у фільмі Сергія Ейзенштейна «Броненосець «Потьомкін», після чого стали широко відомі як «Потьомкінські сходи». Бронзову постать Еммануїла де Рішельє, градоначальника і потім військового губернатора Одеси початкового періоду історії міста (скульптор Іван Мартос, 1827–1828 рр.), найчастіше іменують за варіантом назви герцогського титулу «пам'ятник Дюку», це одна з візитних карток міста.

Менш масштабним, але теж доволі виразним є вирішення сходів до морського причалу в Севастополі. Так звана Графська пристань, що існувала з 1780-х рр., була у 1838–1846 рр. перебудована (архітектор Самуель Уптон) як парадний вхід до міста від моря. Перспективу сходів замкнула ефектна брама з доричною колонадою та скульптурними прикрасами. Назва «Графська» походить від колишнього командувача ескадрою графа Марка Войновича, котрий звичайно сходив тут на берег.

За своєрідних обставин класицистичне регулярне планування було запроваджене у найбільш населеній місцевості Києва – на стародавньому Подолі. Це трапилося через пожежу, яка упродовж кількох літніх днів 1811 р. знищила тут всю ясну дерев'яну забудову. В результаті Поділ був наново розпланований і забудований. План надіслали зі столиці, склав його архітектор-британець Вільям (Василь) Гесте. На цьому плані більшість новопрокладених вулиць чітко перетиналася під прямими кутами. Гесте також запропонував на Контрактовій площі проект громадського комплексу загальноміського значення. Комплекс мав складатися з трьох будинків, сполучених колонадою. Посередині пропонувалося розмістити магістрат, на лівому фланзі – пошту, на правому – Контрактовий будинок для проведення

Одеса. Приморські сходи

Київ. План центру Подолу (В. Гесте, 1815)

Одеса. Міська дума. Фото поч. XX ст.

Севастополь. Графська пристань. Фото поч. XX ст.

Одеса. Пам'ятник Дюку Рішельє

Київ. Університет ім. Т. Шевченка

Київ. Контрактовий будинок під час ярмарку. Фото поч. XX ст.

Київ. Микільський форт. Фото поч. XX ст.

так званих Контрактових ярмарків. Ці щорічні зимові торги були переведені до Києва у 1797 р. і значно поживили економічне життя міста. Комплекс Гесте разом із розпочатою посередині площі будовою двоповерхового Гостиного двору (за «зразковим» проектом архітектора Луїджі Руски) мав скласти чудовий ансамбль у стилі класицизму. Але через брак коштів масштабний задум на Контрактовій площі не було втілено. Гостиний двір зробили лише одноповерховим (у повному обсязі його проект реалізовано вже у 1980-х роках), а з усього комплексу Гесте спорудили тільки Контрактовий будинок, який існує досі.

Тим часом споруди виконавця робіт по зведенню Контрактового будинку, першого міського архітектора Києва Андрія Меленського збагатили архітектурне середовище міста. Можна згадати, зокрема, храм-ротонду Св. Миколая на Аскольдовій могилі, споруджений у 1810 р. коштом купця Самійла Мещерякова, або будівлі у комплексі Флорівського монастиря на Подолі: дзвіницю, будинок ігумені, а особливо – розташований на узвишші невеликий Воскресенський храм (1824 р.) при монастирській лікарні. Його пропорції чарівні й досконалі. Крім того, Меленський є автором найпершого київського монумента – так званої «колони магдебурзького права» (1802 р.) на березі Дніпра у вигляді колони тосканського ордера заввишки 18 м на цегляній арковій основі. Її було зведено після того, як цар Олександр I підтвердив для київських міщан привілеї згідно із старовинним магдебурзьким правом. Монумент присвячений пам'яті Володимира Святого: він стоїть орієнтовно на місці колишнього гирла річки Почайни (нині зниклої), де, за переказом, князь Володимир Великий хрестив 12 своїх синів. Звідси й інше найменування монумента: «пам'ятник Хрещення Русі». З ім'ям Андрія Меленського пов'язаний і початок забудови нинішньої центральної вулиці столиці України – Хрещатика. Одним з перших будинків на ньому став дерев'яний міський театр, споруджений Меленським (не зберігся).

За царювання імператора Миколи I централізація у будівній сфері ще більше підсилилася. З 1833 р. діяло Головне управління шляхів сполучень і громадських споруд, яке через підпорядковані губернські структури керувало проектуванням та будівництвом по всій імперії. У 1837 р. набула чинності перша редакція Будівного статуту – основного нормативного документа стосовно організації будівної справи в Російській імперії та якості будівництва. Микола I намагався особисто утримувати важелі керівництва галуззю. Доходило до того, що навіть прив'язку типових та повторних проектів мусили візувати найвищі регіональні чиновники – губернатори та генерал-губернатори. А всі оригінальні проекти кам'яних споруд проходили остаточне погодження в Петербурзі – безпосередньо у імператора. Його особисті смаки відігравали вирішальну роль при формуванні вигляду російських міст.

До Києва цей монарх ставився з особливою увагою. По-перше, він вбачав у «матері міст руських» центр тотальної русифікації Південно-Західного краю імперії (який доти перебував під значним польським впливом); по-друге, тут мала бути укріплена база

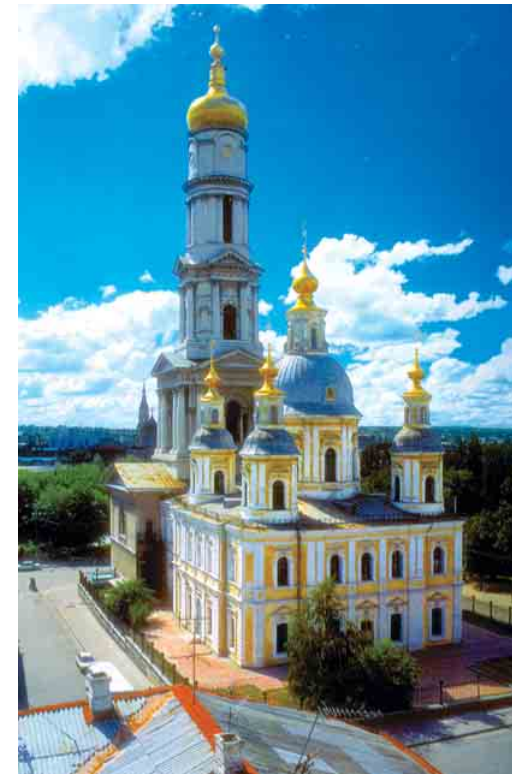
геополітичних інтересів Російської держави. Тому Микола насамперед подбав про підсилення оборонних споруд. Упродовж 1830–1850-х років він здійснив значне розширення Печерської фортеці, заснованої на початку XVIII ст. Петром I. До складу розбудованих у цей час укріплень входили земляні вали, цегляні стіни-ретраншементи, круглі та напівкруглі цегляні вежі, рови з капонірами, укріплені брами тощо. Чи не найцікавішою з архітектурного боку була будівля так званого Микільського форту, декорованого у дусі англійської готики. Навколо фортеці визначили «еспланадну зону» з обмеженнями для капітального будівництва, які тривалий час гальмували містобудівний розвиток певних частин Києва. Реконструкція фортеці спричинила значне розселення людності та розпланування під забудову чималих просторів за межами колишніх укріплень «міста Ярослава» (ліквідованих у ті ж роки).

Тоді ж Київ здобув декілька важливих громадських споруд. Так, було зведено корпус Київського університету (архітектор Вікентій Беретті, 1837–1842 рр.) – характерної пам'ятки пізнього класицизму. Ордерна композиція, лаконічне й урочисте оздоблення чільного фасаду мають відтінок казенної суворості, притаманної добі царя Миколая I. Забарвлення будівлі університету відповідає стрічці ордена Св. Володимира, чие ім'я носив тоді заклад, – червоний та чорний кольори: адже чавунні бази й капітелі колон, кронштейни карнизів справді утворюють чорні смуги на червоному тлі. Серед ярів біля університету розбили величезний Ботанічний сад. Удосконалювалася транспортна система, вживалися заходи щодо дренажу та укріплення дніпровських схилів. У 1853 р. відкрився рух по Ланцюговому мосту – першій стаціонарній переправі через Дніпро у Києві (проект мосту розробив англійський інженер Чарльз Вінголь; не зберігся), конструктивну основу – склали несучі ланцюги, протягнуті крізь спеціальні отвори у цегляних аркових опорах.

Микола I проголошував ідеологічний курс «православ'я, самодержавства, народності», що втілювався, зокрема, у запровадженні в архітектурі так званого «російсько-візантійського стилю» – штучної спроби продовжити традиції князівської доби. Насамперед це відчувалося, звичайно, у сакральному будівництві. У Києві за проектом петербурзького професора Василя Стасова спорудили на місці зруйнованого стародавнього храму нову п'ятибанну Десятинну церкву (1828–1842 рр., не збереглася) з важкими та громіздкими пропорціями. Такої ж стилістики було вжито в оформленні постаменту відомого пам'ятника князю Володимиру – хрестителю Русі (монумент у 1848–1853 рр. створили петербурзькі фахівці: скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт, архітектор Костянтин Тон). «Російсько-візантійський» мотив у завершенні отримала дзвіниця Успенського собору в Харкові. Сам собор зводився у 1770-х рр., в архітектурі його п'ятибанної будівлі відчувається перехід від бароко до класицизму. Дзвіницю заввишки 88,9 м (1821–1848 рр.) проектував у дусі пізнього класицизму архітектор Євген Васильєв, але остаточного вигляду їй надав професор Костянтин Тон. Згідно із проектом, у «російсько-візантійській» манері розпочали у 1851 р. будівництво

Київ. Пам'ятник князю Володимиру

Харків. Успенський собор

Київ. Ланцюговий міст. Фото поч. XX ст.

Київ. Колона магдебурзького права. Фото 2-ї половини XIX ст.

Качанівка. Палац

Алупка. Воронцовський палац. Фото кін. XIX ст.

Сокиринці. Палац серед парку

Умань. Парк «Софіївка». Грот Венери

величезного Преображенського кафедрального собору в Житомирі. Щоправда, через помилки у розрахунках недобудована споруда розвалилася, тож довелося зводити храм заново (1864 р.) за виправленим проектом петербурзького професора Карла Рахау. В опорядженні собору було використано природний камінь, на який багата Житомирщина. Характерні ознаки тієї ж стилістики має й Покровська церква 1850-х рр. у Єлисаветграді (нині Кіровоград).

Більш різноманітними за архітектурними вирішеннями були комплекси приватних маєтків, споруджувани в різних регіонах коштом вельмож та магнатів. Ще наприкінці XVIII ст. з'явилися ефектні палаци, романтично оформлені під європейське середньовіччя – у садибі Лопухіних в нинішньому Корсунь-Шевченківському (архітектор І. Ліндсей, 1780-і рр.), у маєтку фельдмаршала графа Петра Румянцева-Задунайського у с. Вишеньки на Чернігівщині (ймовірно, архітектор Максим Мосцепанов, 1782–1787). Той самий фельдмаршал Румянцев був замовником класицистичного палацового комплексу з парком у Качанівці (розбудову розпочато у 1770 р., архітектори Карл Бланк, Максим Мосцепанов, продовжено у першій половині XIX ст.). Пізніше Качанівка перейшла у власність родини відомих українських меценатів Тарновських. Тут бували видатні діячі української та російської культури: Михайло Глінка, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Ілля Рєпін, Михайло Врубель та багато інших.

Довершену архітектурно-ландшафтну композицію створено в іншій садибі на чернігівській землі, також забудованій у дусі класицизму, – в маєтку Сокиринці, що належав поміщикам Галаганам. Палац, парк і паркові споруди (архітектор Павло Дубровський, 1824–1831 рр.) створюють враження урочистості й водночас камерності, затишку.

Розкішню та вигадливістю позначений парк «Софіївка» в Умані, у маєтку магнатів Потоцьких (інженер Людвіг Метцель, 1796–1805 рр.). Тут на території 117 га поряд із природними створено штучні ландшафтні принади, влаштовано численні павільйони, готи, фонтани, водоспади тощо. Свою назву парк отримав від імені Софії Потоцької, коханої дружини графа Станіслава Потоцького, котрий зробив їй цей коштовний дарунок.

Правитель Новоросії і Тавриди граф Михайло Воронцов надав своїм маєткам у Криму виняткової комфортності. Найяскравішим прикладом цього є Воронцовський палац в Алупці з терасованим парком, споруджений за проектом англійського зодчого Едварда Блера у 1830–1846 рр. Зведений у мавританській стилістиці, прикрашений парадними сходами зі скульптурами левів та іншими вишуканими деталями, цей палацовий комплекс нагадує східну казку.

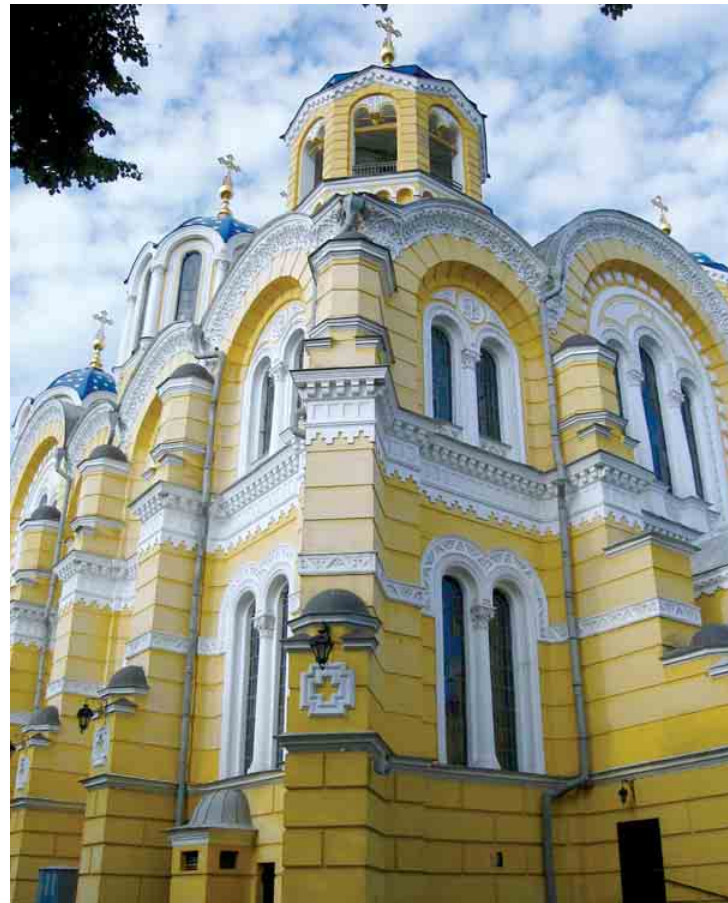
Доба реформ царя Олександра II створила нову суспільну та економічну ситуацію в Російській імперії. Зокрема, відбулася реформа міського самоуправління. Відтак розгляд нагальних питань, що стосувалися будівництва та муніципального господарства, був покладений насамперед на місцеву владу. Архітекторів звільнили від обов'язкового слідування «зразковим фасадам»; поширилося вільне наслідування історичним стилям, що здебільшого носило еkleктичний характер.

Населення міст стрімко зростало. В останні десятиріччя XIX ст. та на початку XX ст. дедалі рентабельнішим ставало комерційне домоволодіння. Внаслідок цього прибуткові багатоквартирні будинки перетворилися на провідний тип будівель, вони фактично формували міське середовище. Завдяки поміркованій та розвинутій системі іпотечного кредитування, можливість купувати нерухомість та вести будівництво здобули не лише магнати чи заможні бізнесмени, але й представники «середнього класу».

Нарощення темпів будівництва спонукало підприємців вкладати кошти у будівельну галузь, у виробництво будівельних матеріалів. Відкривалися нові будівельні контори, вступали в дію заводи цегли та кераміки; наприкінці XIX ст. уже налагоджувався промисловий випуск бетону. Будівництво швидко перетворилося на рентабельний бізнес (хоча на цьому ринку траплялися хаотичні сплески у вигляді «будівних лихоманок»). Аби поповнити дефіцит кваліфікованих проєктувальників, можливість виховувати будівельні та архітектурні кадри була делегована навчальним закладам у різних регіонах, в тому числі й на українських землях – у Харкові, Києві, Одесі.

Інвестування у будівництво надходило з трьох основних джерел: державного, корпоративного (в тому числі з бюджету міст) та приватного. Характерним прикладом бюджетної споруди (з використанням приватних пожертв) був Володимирський собор у Києві. Історія його зведення охоплює період понад 40 років. У 1852 р. зодчий Іван Штром підготував проєкт монументальної будівлі з 13 куполами, використавши так званий «візантійський стиль». Але за браком коштів довелося обмежитися 7 куполами. Остаточний варіант проєкту склав академік Олександр Беретті. У 1862 р. відбулася закладка собору, та роботи довелося зупинити після того, як деякі арки не витримали ваги горішнього ярусу й розсунулися. Справа стояла доти, поки у 1875 р. за наказом царя Олександра II не знайшлися додаткові кошти. За розрахунками столичного професора-будівельника Рудольфа Бернгарда архітектор Володимир Ніколаєв закінчив будівництво, захистивши стіни собору від падіння контрфорсами. Потім розпочалися тривалі (1885–1896 рр.) внутрішні розписи під керівництвом професора Адріана Прахова. В результаті київський храм усе ж перетворився на унікальну пам'ятку монументального живопису; у розписі взяли участь видатні митці Віктор Васнецов, Михайло Нестеров, Михайло Врубель та інші.

Міські бюджети дозволяли здійснювати доволі витратні проєкти. Приміром, міським коштом зводилися театральні приміщення (потім надання їх в оренду складало прибуткову статтю муніципального бюджету). Найяскравішу з подібних споруд збудували в Одесі. За проєктом відомих австрійських архітекторів Германа Гельмера і Фердинанда Фельнера у 1884–1887 рр. створено справжній шедевр архітектури – Одеський міський (нині Оперний) театр у дусі пізнього ренесансу. Головним акцентом був двоярусний портал перед чільним фасадом, багато прикрашений скульптурними композиціями. У такий спосіб Одеса гучно заявила про себе як про «південну столицю» імперії – адже на той час, завдяки величезним операціям з морської торгівлі та перевезень, вона посідала за кількістю населення третє місце серед

Київ. Володимирський собор

Одеса. Міський театр. Фото кін. XIX ст.

Київ. Національний театр опери та балету ім. Т. Шевченка

Київ. Головний корпус Політехнічного інституту. Фото поч. XX ст.

Одеса.
Археологічний музей

Одеса. Нова біржа. Фото поч. XX ст.

російських міст після Петербурга та Москви.

Намагався не відставати й Київ, економічному зростанню якого сприяло те, що у ньому зосередилися контори провідних цукроварних підприємств. Тут також було споруджено муніципальним коштом новий міський театр у стилістиці неоренесансу (нині Національний театр опери та балету ім. Т. Шевченка). Автор проекту – петербурзький архітектор Віктор Шрьотер – переміг у представницькому міжнародному конкурсі.

Збільшення грошових обертів у економіці породило нову категорію громадських будівель – банкові та біржові споруди. Так, в Одесі у 1894–1899 рр. архітектор Олександр Бернардацці збудував Нову біржу (нині філармонія). Її споруду вишукано опорядили у дусі флорентійського ренесансу, в інтер'єрах створили живописні панно.

У Києві упродовж 1902–1905 рр. було зведено двоповерховий будинок місцевої контори Державного банку (архітектори Олександр Кобелев, Олександр Вербицький), також у формах ренесансу, з численними скульптурними прикрасами роботи італійського майстра Еліо Сала. (У 1934 р. архітектори Валеріан Риков та Олександр Кобелев здійснили надбудову банківського будинку ще двома поверхами, тактовно узгодивши нову частину об'єму зі старою).

Серед приміщень освітніх закладів найпомітнішим прикладом став комплекс Київського політехнічного інституту, споруджений у 1898–1901 рр. на міській околиці Шулявці. Кошти на будівництво поступили з різних джерел: з державної скарбниці, з міської каси, а також у вигляді цільових внесків провідних цукрозаводчиків, зацікавлених у підготовці фахівців для своїх підприємств. Корпуси інституту зводилися за конкурсним проектом петербурзького професора Ієроніма Кітнера. Фасади декоровано у неороманській стилістиці. Навчальні, допоміжні й житлові будівлі оточені великим парком.

Зводилися заклади культури, приміщення громадських товариств і зібрань, музеї. Зокрема, архітектор Фелікс Гонсіоровський проектував для Одеси будинок Археологічного музею (1883 р.). У відповідності зі змістом музейної колекції, яка ґрунтувалася на матеріалах доби античності, будівлю було оформлено у мотивах давньогрецького зодчества, головний фасад акцентовано чотириколонним коринфським портиком. У Севастополі архітектор Валентин Фельдман спорудив у 1904 р. доволі незвичне стаціонарне приміщення для панорамного живописного полотна (автор Франц Рубо), яке зображало героїчну оборону міста під час Кримської війни.

Сакральне православне зодчество мусило керуватися вказівками зі Святого Синоду. Як правило, за часів еkleктичної архітектури при зведенні церков і соборів проектувальники дотримувалися або «візантійського», або «російського стилю» (останній використовував мотиви московсько-ярославського зодчества XVI–XVII ст.). Втім, і у таких умовах з'являлися виразні споруди. Ефектною інтерпретацією «візантійського стилю» став Благовіщенський кафедральний собор у Харкові (архітектор Михайло Ловцов, 1888–1901). Цікавий комплекс у «російському стилі» зводив, починаючи з 1889 р., архітектор

Володимир Ніколаєв на замовлення великої княгині Олександри Петрівни (дружини брата імператора Олександра II), яка заснувала у Києві Покровський жіночий монастир та лікарню при ньому. Головною доміантою обителі став соборний Миколаївський храм, споруджений Ніколаєвим у 1896–1911 рр. за ескізним проектом сина засновниці, великого князя Петра Миколайовича. Цей 13-банный собор, що вміщує до 2500 віруючих, є найбільшим храмом Києва.

Унікальний за типологією храм на честь Св. Миколая із цегляною дзвіницею збудував на околиці Вінниці у 1882–1885 рр. архітектор Віктор Сичугов, також використовуючи елементи «російського стилю». Церква стоїть над підземним мавзолеєм, у якому покоїться набальзамоване тіло знаменитого хірурга Миколи Пирогова.

Свою специфічну стилістику отримували сакральні споруди інших конфесій. Приміром, для католицьких храмів була притаманною готика, і у Києві упродовж 1899–1909 рр. архітектор Владислав Городецький саме в неоготичному оформленні спорудив Миколаївський костюл, пишно прикрашений скульптурними оздобами і завершений шпилями заввишки понад 60 м. Будівництво велось на зволожених ґрунтах, тому при влаштуванні фундаментів застосували буронабивні палі, щойно винайдені київським інженером Антоном Страусом. Для синагог і мечетей часто користувалися східними архітектурними мотивами (зокрема, для синагоги на Подолі та караїмської кенаси у Києві, синагоги у Єлисаветграді).

Житлова забудова кінця XIX ст. ставала дедалі більш масовою, охоплюючи нові й нові квартали міст, межі яких швидко розсувалися. Новобудови зводили у дусі історизму, застосовуючи античні, готичні, ренесансні, барокові, мавританські, візантійські, російські деталі та форми. Для більш економічних споруд був популярним так званий «цегляний стиль», коли для оздоблення фасадів уживали лицьову цеглу; візерунок цегляної кладки ставав при цьому основним декоративним засобом. Подібна архітектура поширилася, зокрема, у Києві, де було налагоджено виробництво високоякісної цегли. До речі, саме у «цегляному стилі» найчастіше споруджували численні благодійні заклади: безплатні лікарні, притулки, навчальні заклади для бідних. Вони зводилися поза міськими центрами, на порівняно дешевих ділянках, коштом державних чи громадських установ та приватних меценатів і відігравали вагомую роль у вирішенні соціальних питань міського населення.

Звичайно, для найзначніших будівель у центральних кварталах не шкодували коштів на опорядження: це служило додатковою рекламою для власників, користувачів, архітекторів, підрядчиків. Вишуканим декором із численними скульптурами позначені, приміром, прибутковий будинок відомого київського бізнесмена-будівельника Льва Гінзбурга (архітектори Георгій Шлейфер, Едуард Брадман, 1900–1901 рр.) або комерційний комплекс із торговими закладами та готелем «Пасаж» в Одесі (архітектор Лев Влодек, 1898–1899 рр.). Цікавими з архітектурного боку були особняки заможних фінансистів та підприємців, що часто являли собою невеликі міські палаці.

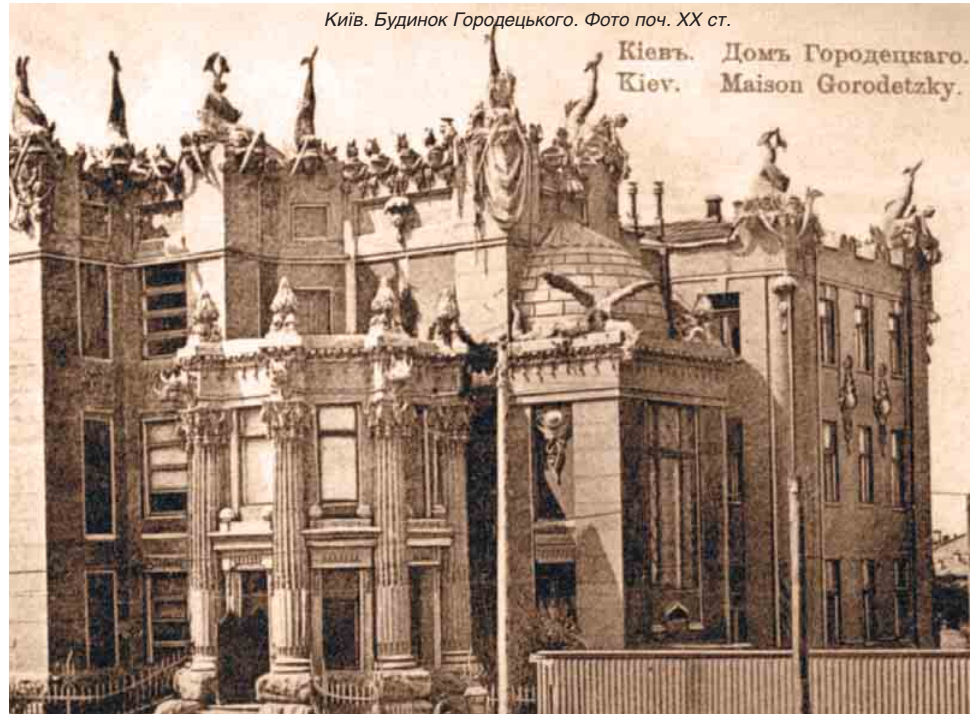
На початку XX ст. вітчизняна архітектура опанувала естетику

Одеса. Пасаж. Фото поч. XX ст.

Київ. Миколаївський костюл.
Фото поч. XX ст.

Київ. Будинок Городецького. Фото поч. XX ст.

Київ. Домъ Городецького.
Kiev. Maison Gorodetzky.

Гаспра. «Ластівчине гніздо»

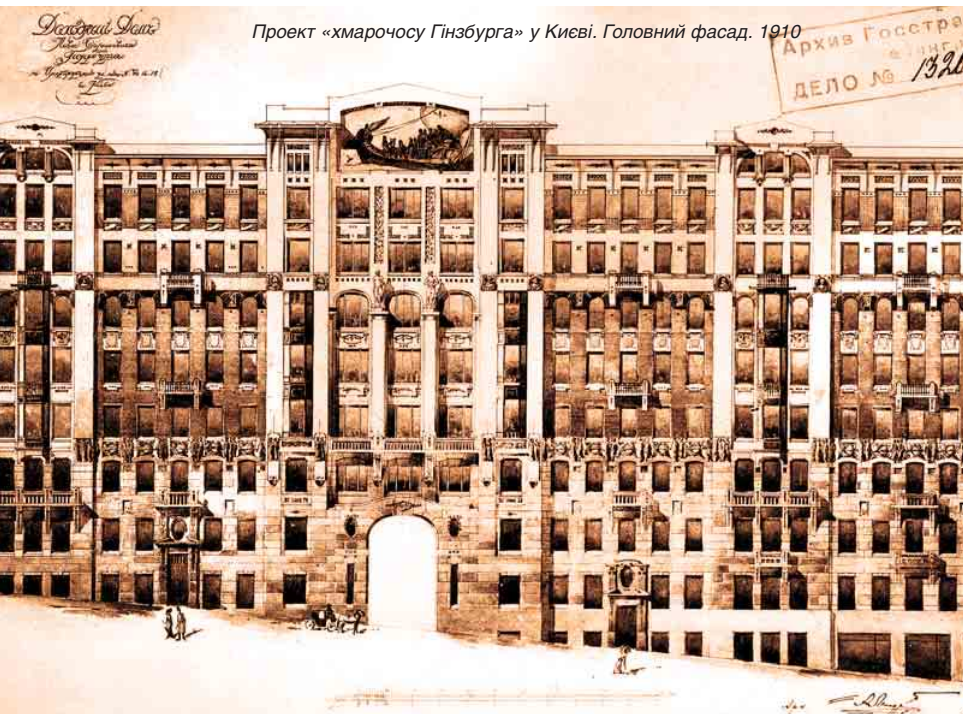
Київ. Будинок Городецького

Київ. Будинок вчителя

Лівадійський палац. Фото поч. XX ст.

модерну, чому сприяло впровадження в будівельну практику залізобетонних конструкцій та опоряджувальної скульптури зі «штучного каменю» (цементу). Одним з перших кроків у цьому напрямку можна назвати дивовижну споруду у Києві, яку сьогодні називають «дім з химерами». Київський зодчий-романтик Владислав Городецький звів її як власний прибутковий будинок. Найбільшу принаду будівлі складають рясно розташовані на фасадах та в інтер'єрах скульптурні зображення тварин (їх виконав Еліо Сала). Можливо, у будинку Городецького немає формальних декоративних ознак модерну, проте його основні якості – вільне просторове розташування, оригінальний план приміщень, прагнення до синтезу мистецтв – цілком відповідають властивостям нового стилю. В українських містах можна побачити й досконалі зразки більш характерних, пластичних, текучих форм модерну. Майстрами цього напрямку проявили себе, зокрема, у Києві – Едуард Брадтман, Йосип Зекцер, Мартин Клуґ; у Одесі – Лев Влодек, Федір Троуп'янський, у Харкові – Олексій Бекетов, Олександр Гінзбург та ін.

У міру подорожчання землі в містах збільшувалася поверховість будівель, зростала щільність забудови. Вже згаданий київський підрядчик Лев Гінзбург спорудив величезний прибутковий будинок заввишки 8–11 поверхів (так званий «хмарочос Гінзбурга», архітектори Адольф Мінкус, Федір Троуп'янський, 1911 р., не зберігся), що задав місту зовсім новий масштаб, порівняно з малоповерховим оточенням.

Напередодні Першої світової війни стали популярними вишукані інтерпретації історичних стилів на основі модерністської естетики. Свідченням цього є колишній Педагогічний музей (нині Будинок вчителя), споруджений у 1910–1911 рр., – видатний твір зодчого Павла Альошина. У симетричній композиції фасаду, прикрашеного рельєфним панно, чільне місце займає заокруглена частина, що завершується заскленним куполом (під ним розташований великий лекційний зал, у якому в 1917–1918 рр. засідала Українська Центральна Рада).

Модернізовану історичну стилістику охоче застосовували у маєтках можновладців, де поставали вишукані вілли у оточенні романтичних ландшафтів. Характерні зразки подібних будівель знаходимо у Криму. Тут працював, зокрема, придворний архітектор Микола Краснов, котрий зводив ансамблі палаців із парками для відпочинку царської родини. Серед них – палац «Дюльбер» (1895–1897 рр., колишній маєток великого князя Петра Миколайовича у селищі Корєїз) у мавританській стилістиці, або Лівадійський палац (1910–1911 рр.) у формах неокласицизму, який потім увійшов до історії як місце проведення конференції «великої трійки» світових політичних лідерів у 1945 р. Однією з найпопулярніших принад Криму є вілла «Ластівчине гніздо» у селищі Гаспра (архітектор Леонід Шервуд, 1912 р.) над стрімким урвищем понад морем. Вона належала підприємцеві барону Штейнгелю, але є відомості, що первинний вигляд вілли був простіший, а нинішнього «іграшкового» неоготичного вигляду будівля набула за нових власників, незадовго до революції.

Творчі пошуки модерну торкнулися також сакрального будівництва.

Чудове розуміння давньоруського зодчества виявив видатний російський архітектор Олексій Шусев, працюючи в українських містах і селах над реставрацією старожитностей чи новими проектами. Серед останніх – великий урочистий Троїцький храм (1905–1912 рр.) у Почаївській лаврі, або маленька, камерна, оформлена у манері Північної Русі церква Спаса (1911–1913 рр.) у селищі Наталіївка (нині Володимирівка) на Харківщині – колишньому маєтку цукрозаводчиків Харитоненків. Ці пам'ятки репрезентують неоруський стиль. Ще один яскравий зразок цього художнього напрямку – монументальна Покровська церква у спільному об'ємі з високою дзвіницею (1903–1907 рр.), що міститься у селі Пархомівка на Київщині, колишньому маєтку інженера-підприємця Віктора Голубева. Автор будівлі – один з провідних майстрів неоруського стилю Володимир Покровський; до оформлення храму увійшли мозаїки за ескізами художника Миколи Реріха.

Свого відродження зазнала й національна стилістика. У с. Пляшева (нині Рівненська обл.), неподалік від місця трагічної для українського народу битви під Берестечком 1651 р., було споруджено за проектом архітектора Володимира Максимова та інженера Володимира Леонтовича Георгіївську церкву у складі меморіального комплексу «Козацькі могили» (1910–1914 рр.). Тут досягнення модерну постають у синтезі з українським бароко.

Видатним експериментатором у розробці нового українського архітектурного стилю був зодчий Василь Кричевський. Знаковою спорудою у цьому напрямку став зведений за проектом Кричевського будинок Губернського земства у Полтаві (1903–1908 рр.; нині Полтавський краєзнавчий музей). Його форми вирішено у стилістиці, яку тепер називають «український модерн».

Разом з тим, велися спроби досягнути в архітектурі максимальної лаконічності, раціональності та функціональності. Зразком подібних пошуків став будинок Громадського зібрання у Катеринославі (архітектор Олександр Гінзбург, 1912; нині Палац культури). Майстерне використання залізобетону та скла дозволило створити споруду, цілком контрастну до традиційної забудови. У її рисах уже проглядалися тенденції наступних десятиріч.

Невідому частину будівельної справи складало зведення нових промислових і транспортних споруд. Наприкінці XIX – на початку XX ст. формувалися комплекси величезних підприємств у різних галузях – Дніпровський металургійний завод у Каменському (Дніпродзержинськ), паровозобудівні заводи у Харкові та Луганську, суднобудівний завод у Ніколаєві, завод сільськогосподарських машин у Єлисаветграді (Кіровоград), млин фірми «Лазар Бродський» у Києві та багато інших. При цьому широко застосовувалися нові конструкції з металу та залізобетону. За проектом інженера Миколи Пятницького та архітектора Олександра Баришнікова у Миколаєві було споруджено перший у світі залізобетонний маяк (1904 р.).

Стрімко вдосконалювалося шляхове господарство. Українськими теренами пролягли у різних напрямках колії залізниць. Відповідно разом із шосейними мостами споруджувалися залізничні. Ще у 1870 р. у Києві було відкрито металевий залізничний міст через Дніпро

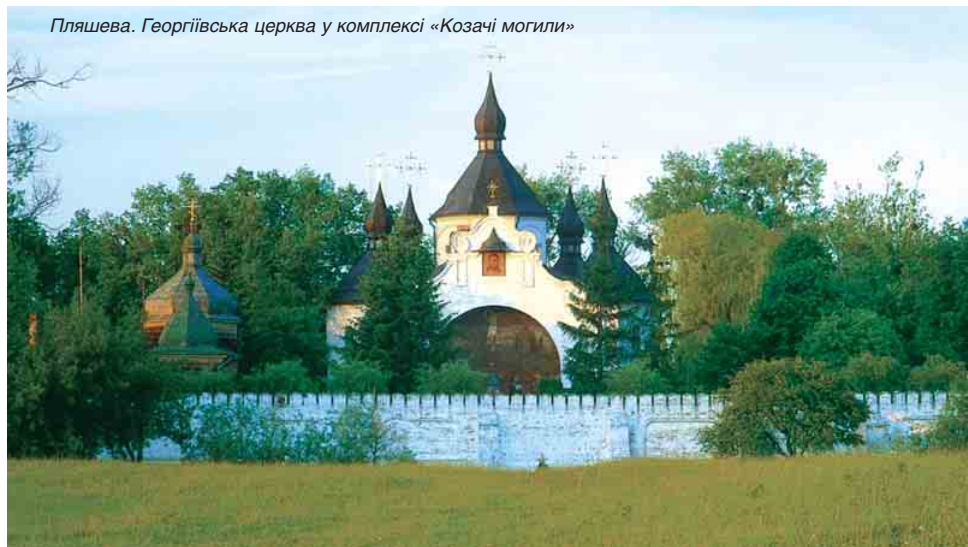
Пархомівка. Покровська церква

Полтава. Краєзнавчий музей

Дніпропетровськ. Палац культури

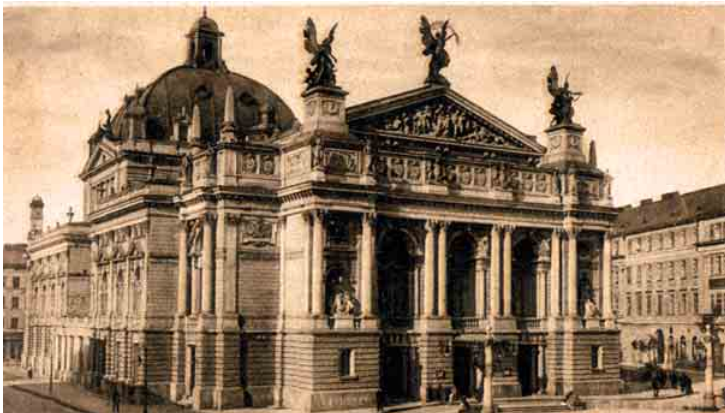
Пляшева. Георгіївська церква у комплексі «Козацькі могили»

Львів. Пам'ятник Адаму Міцкевичу

Чернівці. Університет (колишня митрополича резиденція)

Львів. Оперний театр. Фото поч. XX ст.

(інженер Аманд Струве; не зберігся) – на той час найдовший у Європі.

У 1873 р. той самий фахівець збудував суміщений залізничний і шосейний міст у Кременчуці, а у 1884 р. інженер Микола Белелюбський завершив будівництво двоярусного залізничного мосту через Дніпро у Катеринославі. Довжина цієї грандіозної металевої споруди склала 1376 м. На великих залізничних станціях зводилися вокзальні приміщення (знаними майстрами їх проектування були кияни Олександр Кобелев та Олександр Вербицький). Міста отримували розвинену інженерну та транспортну інфраструктуру. Як правило, цим займалися спеціально утворені акціонерні товариства на концесійних засадах, з правом подальшого викупу підприємства містом.

Схожими шляхами просувалася й будівна справа на українських землях за межами колишньої Російської імперії – в Австро-Угорщині. Тут працювали як талановиті місцеві зодчі, так і майстри з європейським ім'ям. Приміром, видатний архітектор чех Йосиф Главка став автором грандіозного комплексу резиденції буковинського митрополита у Чернівцях, на пагорбі понад річкою Прут (1864–1882 рр.; нині Чернівецький університет). До складу комплексу, оточеного парком і ботанічним садом, увійшли митрополичий будинок, семінарія, храм, будинок для приїжджих. В оформленні будівель застосовано осучаснені мотиви романського стилю. Міський театр для Чернівців (1905 р.) збудували вже знайомі нам за подібною спорудою в Одесі віденські архітектори Гельмер і Фельнер.

У Львові склалася місцева, доволі яскрава архітектурна школа. Тривалий час тут працював зодчий Зігмунд Горголевський. Він став переможцем конкурсу на проект міського театру і створив монументальну, пишно декоровану скульптурною будівлю у неоренесансних формах (1897–1900 рр., нині Театр опери та балету ім. С. Крушельницької). Архітектор Юліан Цибульський спорудив розкішний палац графів Потоцьких у формах французького зодчества (1889–1890 рр.; тепер Палац урочистих подій). Наприкінці XIX та на початку XX ст. на центральних вулицях Львова були зведені численні прибуткові будинки та приміщення громадських установ у виразних формах історизму, «віденського модерну», сецесії. Провідну роль у цьому відіграли такі майстри, як Юліан і Альфред Захарєвичі, Тадеуш Обмінський, керівник відомого у Львові архітектурного бюро Іван Левинський та ін. В оточенні оновленої забудови виділявся ефектний, напрочуд гарний монумент польського поета Адама Міцкевича (скульптор Антоній Попель, 1904 р.).

Цікавою архітектурою відзначалося у ці часи курортне місто Трускавець, де стрімко зводилися комплекси лікувальних установ та санаторіїв. Серед інженерних споруд Західної України варто відзначити, зокрема, унікальний за розміром та конструкцією кам'яний залізничний міст у Ворохті (1895 р.).

Після того, як по Україні прокотилися хвилі революційних подій, громадянської війни та інтервенції, нагальним питанням стало відновлення зруйнованого житла та господарства. Разом з тим, радянська влада докорінно змінила економічні взаємини у будівництві. Всю цінну нерухомість було націоналізовано. Як підрядники, так і

замовники відтепер виступали від імені державних установ.

У цих умовах недовзі відбувся справжній спалах будівельної активності. Повсюди споруджувалися корпуси заводів й фабрик, вокзали та мости, навчальні й культурні заклади, кооперативні та відомчі житлові будинки. Переважав стиль конструктивізм, який вважали втіленням пролетарської революційності, естетики соціалістичного будівництва. Гребля Дніпрогесу цінилася незрівнянно вище за стародавні храми (які згодом були піддані нещадній руйнації). Величезний конструктивістський комплекс Держпрому на центральній площі тогочасної столиці УРСР – Харкова, що вражає складною грою конструкцій і об'ємів, увійшов до світових архітектурних хрестоматій (архітектори Сергій Серафимов, Марк Фельгер, Самуїл Кравець, 1925–1928 рр.). Водночас Павло Альошин, спорудивши у Києві житловий кооперативний будинок лікарів (1928–1930 рр.), дав конструктивізму напрочуд людяну, камерну інтерпретацію.

У комплексі сільськогосподарських інститутів у Голосіїві під Києвом (1930 р.) архітектор Дмитро Дяченко спробував на новому етапі використати мотиви українського бароко. Проте цей напрямок обірвався на самому початку: автора заарештували за «мазепинсько-петлюрівські» настрої. Взагалі, над творчими пошуками постійно тяжіли офіційні оцінки, яких слід було дотримуватися. Приміром, у другій половині 1930-х років було піддано анафемі конструктивізм і проголошено як пріоритет наслідування класичних мотивів. Характерною пам'яткою цієї доби є Будинок Верховної Ради України у Києві (архітектор Володимир Злаболотний, 1936–1939 рр.). Його зовнішнє оздоблення виконано з класицистичною простотою та ясністю; будинок увінчано скляним куполом над сесійною залом і шпилем, на якому нині майорить синьо-жовтий прапор України.

Жахливими для України були наслідки Великої Вітчизняної війни та нацистської окупації. Проте у ході повоєнної відбудови стало можливим реалізувати широкомасштабні містобудівні проекти, прокласти широкі вулиці, проспекти, бульвари. Нові парадні магістралі отримали Дніпропетровськ і Запоріжжя, Харків і Донецьк, Кривий Ріг і Севастополь... Найбільш грандіозним архітектурним ансамблем радянської епохи, урочистим акордом краси й оптимізму стала оновлена центральна магістраль Києва – Хрещатик (проект Олександром Власовим у співдружності з Анатолієм Добровольським, Борисом Приймаком, Олексієм Заваровим, Віктором Єлізаровим, Олександром Малиновським та ін., будівництво у 1940–1950-х роках).

Втім, після відомої партійно-урядової постанови 1955 р. про подолання архітектурних надмірностей пріоритет у будівній справі був рішуче наданий співвідношенню карбованців і квадратних метрів. У такий спосіб, очевидно, вдалося швидше вирішити гостру проблему – надання мільйонам сімей власного, хоч і не надто комфортного, житла. Будівництво, що перейшло на індустріальні рейки, набуло нечуваних масштабів; за лічені роки зводилися житлові комплекси й масиви, прокладалися транспортні магістралі й комунальні мережі для десятків, сотень тисяч мешканців. Але архітектурна творчість набула зовсім іншого вигляду, підпорядкованого вимогам будівельної техніки.

Харків. Пл. Дзержинського (Свободи), праворуч – Держпром. Фото сер. XX ст.

І все ж провідні зодчі України у будь-яких умовах спробували втілювати у практику передові містобудівні ідеї, збагачувати наш ландшафт талановитими спорудами – палацами й житловими комплексами, театрами і школами, готелями й санаторіями, фонтанами і стадіонами, мостами і станціями метрополітену. Для того, щоб це було можливим, потрібен не самий лише фаховий професіоналізм. Необхідно насамперед вивчати цінний досвід минулого, розуміти й поважати вітчизняні будівельні традиції. Як могли переконатися шановні читачі, традиції ці надзвичайно багаті, різноманітні та плідні.

Київ. Хрещатик. Фото сер. XX ст.

Київ. Верховна Рада

Київ. Московський міст